

Fideles ti sere de ista ora adauante o el naixement de la llengua escrita.

**Orígens del català i estudi del *Jurament de fidelitat de
Ramon, fill d'Estefania, a Ramon IV, comte de Pallars
Jussà (1056-1071)***

Autoria: Lluís Lega i Vidal

Treball final de grau

Grau de Llengua i literatura catalanes

Universitat Oberta de Catalunya

Curs 2022-2023

Director: Vicent Ferran Garcia Perales

Índex

1	Resum i abstract	2
2	Introducció. Un estat de la qüestió	4
3	Metodologia i objectius	6
3.1	Metodologia	6
3.2	Objectius	7
4	El llatí vulgar	8
4.1	El llatí vulgar i les llengües romàniques	8
4.2	Característiques principals del llatí vulgar.....	10
4.3	El lèxic de la llengua catalana: entre l'iberoromànic i el gal·loromànic	12
4.4	Evolució històrica: del llatí vulgar al català.....	14
4.5	La consciència de diferenciació lingüística entre el llatí i els vulgars	15
5	L'accés del català a l'escriptura.....	17
5.1	Primeres manifestacions escrites en llengua catalana. El català arcaic	20
6	El <i>Jurament feudal de fidelitat</i> . 1047-1098?	24
6.1	Noves necessitats comunicatives: els comtats pallaresos en el català naixent	26
6.2	El contracte feudal i el jurament de fidelitat.....	27
6.3	Estudi històric i proposta de datació	29
6.4	Estudi lingüístic: un testimoni singular	31
6.4.1	Criteris d'edició	32
6.4.2	Transcripció, traducció actualitzada i aparat paleogràfic	33
6.4.3	Comentari lingüístic	34
6.4.3.1	Fonètica	35
6.4.3.2	Morfologia.....	36
6.4.3.3	Morfologia verbal.....	37
6.4.3.4	Lèxic.....	39
7	Conclusions	40
	Bibliografia.....	44
	Annex I	47

Imatge de portada: elaboració pròpia.

Fonts: a) ACA, CANCELLERÍA, Pergamins, Ramon Berenguer I, Sèrie general, 179. Amb permís de reproducció restringit amb finalitats d'investigació no lucratives; b) <https://snl.no/vasall>, reproduït sota llicència Creative Commons.

1 Resum i abstract

Fideles ti sere de ista ora adauante o el naixement de la llengua escrita.

Orígens del català i estudi del *Jurament de fidelitat de Ramon, fill d'Estefania, a Ramon IV, comte de Pallars Jussà (1056-1071)*

Resum (provisional)

Mitjançant l'anàlisi bibliogràfica dels principals autors que han investigat en l'àmbit del català naixent, aquest treball examina si els primers textos feudals arcaics del segle XI en què traspuen elements de la nova llengua poden considerar-se els primers textos del nou romanç. No tractarem, tanmateix, de demostrar el text més antic de la nostra llengua, ni entrar en cap competició amb les llengües veïnes. Aquest treball, que tracta un tema ben viu entre els estudiosos donades les incerteses que suscita l'acostament a una època plena de clarobscur, acara les diferents contribucions dels autors més importants en l'àmbit de història de la llengua i la gramàtica històrica. Amb aquesta pretensió, analitzem el naixement del català relacionant-lo amb el de les altres llengües romàniques; l'evolució del llatí vulgar fins a la formació del català oral i, posteriorment, escrit; i, finalment, el context en què apareixen els primers escrits medievals, és a dir, en la nova realitat històrica i social que representà el feudalisme. Com a exemple que ens servirà per contextualitzar l'estat de la llengua, el treball examina el *Jurament feudal de fidelitat entre Ramon, fill d'Estefania, i Ramon IV, comte de Pallars* (segle XI) mitjançant un estudi filològic i historicosocial. Un text que, inclòs en diverses compilacions de testimonis arcaics i pertanyent a un grup de textos jurídics amb formalismes força homogenis, no ha estat, al nostre parer, prou valorat des d'un punt de vista filològic i històric.

Paraules clau: català antic; català arcaic; llatí vulgar; feudalisme; llengües romàniques.

***Fideles ti sere de ista ora adauante* or the birth of the written language.**

The origins of Catalan and a study of the *Feudal oath of Ramon, son of Estefania, to Ramon IV, Count of Pallars Jussà (1056-1071)*

Abstract (provisional)

Through a bibliographic analysis of the main authors who have researched in the field of the rising Catalan, this study examines whether the first archaic feudal texts from the 11th century, in which elements of the new romance language are informed, can be considered the first testimonies of the new Catalan romance. We will not try, however, to prove the oldest text of our language, neither to enter into a competition with the neighbouring languages. This study, that deals with a very lively topic among academics due to the uncertainties that generate the approach to an era with weakness of information, will display the different contributions of the most important authors in the field of the history of the language and the historical linguistics. With this aim, we analyse the birth of the Catalan romance by relating it to the birth of the other romance languages; the evolution of Vulgar Latin until the birth of the oral and, afterwards, written Catalan; and, finally, we analyse the context in which the first medieval documents appear, that is, in the new historical and social reality the feudalism represented. As an example that will help to contextualize the state of the language, we review the *Feudal Oath between Ramon, son of Estefania, and Ramon IV, Count of Pallars Jussà* (11th century) through a linguistic and social-historical study. A testimony that, despite included in several compilations of ancient Catalan documents and belonging to a group of legal texts with quite homogeneous formalisms, has not been in our opinion sufficiently valued from a linguistic and historical perspective.

Keywords: ancient Catalan; archaic Catalan; Vulgar Latin; feudalism; romance languages.

2 Introducció. Un estat de la qüestió

El gener de l'any 2014 es va inaugurar a Tremp l'exposició *Els orígens del català: Jo fideles vos seré*, el comissari de la qual fou el professor Joan Anton Rabella.¹ Aplegava documents antics que demostrarien que el català escrit va néixer al segle XI. Tot i les reserves que suscita el debat des d'un punt de vista lingüístic, l'exposició posava en valor i socialitzava un estat de la qüestió que fins aleshores potser havia estat confinat i limitat als centres acadèmics i a l'erudició. Més recentment, Tània Alaix i Jesús Alturo (2023) han redescobert textos antics coneguts i han posat nom a autors de textos catalans primerencs en una obra original amb un interessant enfocament interdisciplinari. Amb aquests dos exemples volem testimoniar que l'interès per la llengua antiga, pels orígens de la llengua nova en els textos antics, continua sent un camí no explorat del tot; és, encara avui, un camí evolutiu subjecte a nous enfocaments, a la descoberta i a l'estudi.

Tradicionalment, s'havia considerat que els primers textos en llengua catalana eren els que contenien els primers senyals literaris, és a dir, les primeres manifestacions amb voluntat artística i estètica (MORAN, 2004: 31). Aquest fet havia comportat una confusió entre la història de la llengua i la història de la literatura en què habitualment es desatenien els textos feudals antics com a primeres mostres de la llengua. Ni el caràcter relativament literari de les *Homilies d'Organyà* publicades el 1904 per Joaquim Miret i Sans, considerades erròniament encara avui en l'imaginari col·lectiu com el text més antic en català, ni el fet que tant en italià com en castellà la condició literària dels considerats primers textos de llurs llengües (el *Placito Capuano* i les *Glosas Emilianenses*, respectivament) sigui també força dubtosa, són factors que han realçat la importància dels testimonis feudals i han ajudat a ressituar l'etiqueta de *català o període arcaic*, és a dir, els textos conservats dels segles XI al XII com a portadors d'una pregonera aparició de la llengua en els seus testimonis. Tanmateix, nosaltres no conjecturem sobre quin és el text més antic del nou romanç. No es tracta de demostrar cap primer text a partir del qual s'inaugura la llengua feta d'un dia per l'altre. Ni es tracta, com sovint s'ha fet, d'entrar en cap competició entre llengües per exhibir quina és més antiga, ni quin text la legitima més pregonament que cap altra (FELIU, 2021: 189).

¹ Es publicà a Tremp un petit llibret de caràcter informatiu i pedagògic a finals del 2013 al voltant de l'exposició, coordinat pel mateix professor Rabella, titulat *Els orígens de la llengua catalana. Jo fideles vos seré*, editat institucionalment per l'Institut d'Estudis Catalans, l'Ajuntament de Tremp i l'Ajuntament d'Areny de Noguera.

Aquest treball pretén emmarcar l'estat de la qüestió sobre els primers balbucejos de la llengua catalana que, com a molt aviat i al nostre entendre de manera exigua, Tània Alaix i Jesús Alturo (2023: 55-56) situen en els sermons de Sant Pacià de Barcelona a finals del segle IV i acabarien a finals del segle XI amb la nombrosa documentació feudal de què disposem i, sobretot, amb els greuges de *Guitard Isarn, senyor de Caboet* (1080-1095), “de gran importància lingüística i que presenten paràgrafs escrits en català, de manera que pot ésser el primer document escrit bàsicament en la nostra llengua” (MORAN, 2006: 43). A partir del segle XII, període que no atendrem en aquest assaig, el català penetra més intensament en l'escriptura; en aquest sentit, són remarcables les darreres conclusions a les quals han arribat Alaix i Alturo (2023: 178) sobre la datació del pergami conservat de la segona traducció al català del *Liber iudiciorum* descoberta per Mn. Benigne Marquès i Cebrià Baraut a l'Arxiu Capitular d'Urgell. Segons els autors, la data de la traducció d'aquest text literari legislatiu que fins avui es creia del segle XII seria no més tardana del 1090; alhora, els mateixos autors datarien la traducció (no pas l'original conservat) del pergami de Montserrat en el segon quart del segle XI, basant-se en el fet que el text esmenta el ‘mancús’ com a moneda, que era d'ús en aquell segle (ALAIX et al., 2023.: 175).

Amb tot, cal remarcar que ens enfrontem a un escenari ple d'incerteses i, molts cops, amb poca informació. És normal que el fet de no disposar de testimonis orals de l'època de formació de la llengua, i que el llatí escrit mantingués durant molt de temps el prestigi en l'escriptura, dificultin en molts casos les conjectures concloents. Una cosa, però, és clara: el concili de Tours de l'any 813, en una *renovatio carolingea* que pretenia depurar i embellir de nou el llatí, prescrivé que les homilies dels clergues fossin traduïdes “in rusticam romanam linguam”. Aquest fet històric decisiu constatava que allò que es parlava i allò que s'escrivia al nord de la Gàl·lia ja no era la mateixa cosa. D'antuvi, les correccions que formulava l'*Appendix Probi* datat entre el segle IV i VI (MARTÍ I CASTELL, 1999a: 58-59) constataven la percepció que la llengua oral on fos del domini de l'italià seguia un altre camí. Uns segles més tard, les descripcions que il·lustrà el geògraf àrab Ibn Khordadbeh al segle IX adverteixen ja diferències entre llengües i parlars de la Mar Mediterrània. Ibn Khordadbeh diferencia entre el parlar de l'*andalusyya* i l'*affrangyya*, que Joan Bastardas (1995: 98-99) relacionava amb la llengua iberoromànica mediterrània, l'una, i amb la llengua dels francs, inclosa Catalunya, l'altra.

Com no pot ser d'altra forma, la primera part del treball analitza les principals característiques del llatí vulgar, és a dir, la llengua evolutiva del llatí que donarà pas a les llengües romàniques. Una evolució condicionada per la intensitat de la romanització, l'estructura dialectal i social dels colonitzadors romans, per l'acció dels substrats que entraren en contacte amb la nova llengua i els superstrats que contribuïren posteriorment a afaiçonar la llengua. La segona part del treball enllaça l'aparició del català en l'escriptura amb el context social, cultural i jurídic del feudalisme a la Catalunya Vella, apartat que introdueix l'estudi del *Jurament feudal de fidelitat de Ramon, fill d'Estefania, a Ramon IV, comte de Pallars Jussà* (de l'últim terç del segle XI i que nosaltres justifiicarem de datar entre 1056 i 1071) i l'acostament a aquesta tipologia de textos jurídics que forneixen una font decisiva per a aproximar-nos als inicis de la nostra llengua.

Joan Bastardas (1995: 76) advertia que la ciència no evoluciona de manera rectilínia, i que els nous coneixements han de sumar-se als ja adquirits. Nosaltres direm que les noves aportacions han de ser crítiques, en el sentit que cal reexaminar les aportacions d'altres amb nous enfocaments. En aquest sentit, l'autor de *La llengua catalana mil anys enrere*, considerava que els textos han de ser revisats cada cert temps perquè els nous investigadors aportin noves perspectives en una disciplina en què res és definitiu ni estàtic. Amb tota la documentació que hem analitzat i, sobretot, amb l'estudi del jurament de fidelitat que analitzem en aquest treball per primer cop amb una aproximació el més rigorosa possible, creiem que contribuïm a obrir encara més vies que condueixin a una mirada més atenta a la documentació arcaica, i a posar-la en relació amb una època i amb una evolució de la llengua sempre plena de dubtes i claroscurs.

3 Metodologia i objectius

3.1 Metodologia

La primera part del treball, que es correspon amb els apartats 4 i 5, procura sintetitzar, sota una metodologia eminentment bàsica, l'evolució del llatí vulgar relacionant-lo amb (i explicar) el naixement de la llengua catalana. Partim d'un buidatge bibliogràfic de les fonts més rellevants en el camp de la gramàtica històrica (factors interns de la llengua) i de la història de la llengua (factors externs). Ja que ens endinsem en un àmbit dels estudis lingüístics catalans amb una bibliografia qualitativament i quantitativament molt notable, per

força la metodologia ha de pivotar sobre aquest eix. Exposem fets observables i empíricament comprovables a través de la documentació escrita que ens ha pervingut, i alhora il·lustrem les conjectures plausibles bastides pels estudiosos referides al canvi lingüístic. Autors com Moll, Badia i Margarit, Bastardas, Rasico, Batlle, Martí i Castell, Moran i Rabella aporten un cabal imprescindible per a l'ofici del lingüista històric, descrivint les regularitats del canvi lingüístic més que no pas formulant teories universals que en lingüística històrica cal defugir, donat el caràcter sempre parcial de les respostes que obtindrem del seu examen (CASANOVA, 1989: 9).

La segona part, és a dir l'apartat 6, per contra, pretén posar en pràctica les regularitats del canvi lingüístic descrites acarant-nos a un text del català anomenat arcaic, amb l'objectiu d'enfrontar-nos-hi, situar-lo en el context històric i social, interpretant-lo i datar-lo d'acord amb la informació que ens aporta la documentació arcaica i la historiografia. El resultat serà un estudi del text amb pretensió d'exhaustivitat a nivell històric i lingüístic. Des del punt de vista de la història de la llengua, el treball té en compte els factors externs a la llengua, històrics, socials i culturals del feudalisme que afecten el canvi lingüístic. És a dir, en un temps concret de la llengua que viu i evoluciona en el seu moment cronològic, en aquest cas en el context del feudalisme.

3.2 Objectius

En el disseny inicial del treball es va definir una pregunta inicial, que és la pregunta que intenta respondre aquest assaig: podem afirmar que els primers textos feudals, com el *Jurament feudal de fidelitat de Ramon, fill d'Estefania, a Ramon IV, comte de Pallars Jussà*, en què traspuen elements característics del català, són els primers textos conservats en llengua catalana? La hipòtesi de treball que plantegem és que disposem d'una abundant documentació de textos arcaics del segle XI que permetrien demostrar l'existència de textos pròpiament en català previs al català literari, històricament atribuïts a les *Homilies d'Organyà* i al *Forum Iudiciorum*, que els autors que els han estudiat situen entre finals del segle XI i el XIII.

A l'efecte de respondre la pregunta inicial, es van fixar els objectius que es pretenien assolir durant el seu desenvolupament i amb els quals es facilitaria l'enfocament adequat. En aquest sentit, es defineixen els següents objectius principals: a) analitzar, bibliografia en mà,

si els primers textos feudals del segle XI en què traspuen elements de la nova llengua poden considerar-se els primers textos en llengua catalana; b) analitzar com evolucionà el llatí vulgar fins a la formació del català oral i, posteriorment, escrit; i c) realitzar un estudi filològic i historicosocial del *Jurament feudal de fidelitat de Ramon, fill d'Estefania, a Ramon IV, comte de Pallars Jussà*, que serveix com a exemple del procés evolutiu de la llengua en el context feudal del segle XI. Per tal d'assolir els objectius principals, es plantegen dos objectius secundaris: a) relacionar el naixement de la llengua catalana amb el de les altres llengües romàniques; i b) mitjançant l'estudi filològic i historicosocial del *Jurament feudal de fidelitat...*, analitzar l'estat evolutiu de la llengua i constatar si realment es manifestava una nova consciència lingüística.

4 El llatí vulgar

La llengua catalana és la llengua parlada històricament a l'extrem nord-oriental de la Península Ibèrica (principat de Catalunya, País Valencià i Franja de Ponent), a les Illes Balears, a l'extrem sud-oriental de la Gàl·lia (la Catalunya Nord) i a la població sarda de l'Alguer. No és exacte, com han pretès els defensors de l'iberoromanisme, que es parli només a l'extrem nord-oriental de la Península Ibèrica, sinó que els seus límits constitutius s'eixamplen a la Septimània (BASTARDAS, 1995: 49).

No tractarem ací els debats estèrils sobre la subagrupació del català en l'iberoromanisme, el gal·loromanisme o en la unitat romànica pirinenca. Direm simplement que el fet que el català sigui una llengua fortament individualitzada del castellà i alhora del provençal no hauria de sorprendre'ns tenint en compte els factors històrics que haurien pogut determinar l'autonomia del català (MOLL, 2006: 43-44). El fet que comparteixi trets lingüístics amb el castellà i amb l'occità i la seva situació de pont entre ambdues agrupacions no exclou que se l'hagi de considerar una llengua independent (BADIA I MARGARIT, 1984: 4).

4.1 El llatí vulgar i les llengües romàniques

Fetes aquestes consideracions inicials, cal anar al moll de l'os i subratllar que el català es va desenvolupar, com la resta de les llengües romàniques veïnes, a partir de l'evolució del llatí vulgar que es va disseminar amb la romanització, a partir del 218 aC a la Península

Ibèrica i, més tardanament, al voltant del 50 aC a la Gàl·lia. De fet, la història i evolució de la llengua llatina es relaciona íntimament amb l'expansió i declivi del poder romà. Així, se sol descriure cronològicament l'evolució del llatí en dues fases, relacionant-les amb el vast procés de romanització: a) la primera fase expansiva i unificadora, des de les primeres expansions en què Roma dominaria la península Itàlica als inicis del segle III aC, fins a la conquesta de la Dàcia l'any 107; b) la segona fase, que s'inicià al segle III de la nova era, adobada per crisis polítiques, religioses, militars i per l'inici de les invasions dels pobles del nord d'Europa i que en conjunt acabaran per descompondre l'Imperi d'Occident el 476, marca el declivi del poder romà i, per tant, del paper unificador de les institucions romanes i de la llengua llatina (VÄÄNÄNEN, 1988: 34-35).

Sobre l'evolució cronològica del llatí, se sol recórrer a quatre edats literàries que, establertes més o menys arbitràriament, es correlacionen amb el prestigi i declivi cultural de Roma (VÄÄNÄNEN, 1988: 41-44): a) el llatí arcaic i preclàssic, dels inicis fins al segle I aC, en què la llengua s'unifica amb esforços i vacil·lacions; b) el llatí clàssic, des de mitjan segle I aC fins la mort d'August el 14 dC, representa l'edat d'or de la llengua llatina i de l'era imperial de Roma; c) el llatí postclàssic, del 14 aC fins l'any 200, es caracteritza per l'estil barroc literari, amb la incorporació d'elements populars, arcaics i un gust lingüístic i estilístic més innovador; i, finalment, d) el llatí tardà (o baix llatí), que comprèn des de l'any 200 fins a l'emergència de les llengües romàniques. És el període més interessant que ens adverteix d'una evident divergència entre la llengua escrita i l'oral, amb reaccions i crides al retorn de la llengua clàssica, però també amb un rebuig de la norma clàssica per part dels autors cristians que, amb la irrupció d'un llatí eclesiàstic, pretenien una comunicació més utilitària que no pas gramaticalment correcta. "Melius est reprehendant nos grammatici, quam non intelligant populi", deia Sant Agustí al segle V.

Cal assenyalar com a fets fonamentals a l'hora d'introduir-nos al llatí vulgar que, d'una banda, no existeixen textos en llatí vulgar com a tals i que, de l'altra, la literatura, els testimonis escrits amb més o menys limitacions gramaticals, dificulten avui l'accés a la llengua parlada del període. No obstant, la poca formació clàssica que devien tenir alguns escriptors feia aflorar expressions i girs del que devia ser, en una o altra part del domini romànic, la llengua dels *laici*.

Ultra el seu desenvolupament posterior arreu dels territoris, sabem que aquesta llengua degué tenir més o menys un caràcter unitari en la seva propagació, o, si més no, no era viva la consciència diferenciadora entre els diferents vulgars que degueren existir (ALAIX et al., 2023: 61). Tanmateix, és comprensible que, d'una banda, no tots els colonitzadors que arribaren a les diferents terres conquerides parlaven la mateixa llengua llatina o el mateix registre del llatí, tant per les seves característiques socials (causes diastràtiques) com geogràfiques i dialectals (causes diatòpiques) (MARTÍ I CASTELL, 1999a: 21); d'altra banda, també és evident que el procés de romanització topà amb llengües nadiues diferents i latents que, amb més o menys resistència al canvi, bé havien de condicionar l'evolució del llatí en les terres conquerides.

Segons Francesc de Borja Moll, el llatí exportat a les terres colonitzades procedia del dialecte del Laci (2006: 46). Joan Bastardas (1995: 58-59), per la seva banda, i tractant de considerar diferències entre els vulgars peninsulars i similituds amb el llatí ultrapirinenc, conjectura que la llatinització de la Tarraconense no s'intensificà probablement fins l'època de Cèsar i August, quan la Narbonense ja estava plena de negociants i ciutadans romans, la qual cosa podria haver comportat l'establiment de colons procedents d'aquella àrea geogràfica en les zones septentrionals de Catalunya. Aquest procés, i el fet que probablement la llatinització de la Bètica fos molt ràpida i suposadament efectuada per població provinent de les capes altes de la població en contraposició a la d'una Tarraconense que hauria estat més permeable a les innovacions populars del llatí sud-itàlic, explicaria la diferenciació entre els dos llatins peninsulars. Sigui com sigui, el llatí implantat fruit de la romanització topà amb altres llengües, els substrats preromans, que forçosament havien d'influir en el desenvolupament del llatí en cada territori.

4.2 Característiques principals del llatí vulgar

El llatí (o llatins) vulgar (vulgars) es diferenciava d'un llatí escrit que havia estat fixat durant segles per regles força rígides. La diferenciació entre les dues cares, o els dos registres, de la mateixa llengua (llengua escrita culta / llengua parlada vulgar) s'eixamplà amb el pas dels segles. En definitiva, el que se sol anomenar llatí vulgar o parlat s'usa per designar els diversos fenòmens llatins que no estan d'acord amb les normes clàssiques llatines (GIMENO BETÍ, 2005: 33).

Així, sabem que el llatí vulgar es diferenciava del llatí clàssic o escrit en diversos aspectes. Disposem de molt bons manuals sobre els canvis lingüístics i evolutius del llatí que desembocà en les llengües romàniques. Al nostre país, Badia i Margarit, Francesc de Borja Moll, Batlle et. al. o Martí Castell, indicats i citats en aquest treball, són referències ineludibles per a establir l'evolució del llatí clàssic al vulgar. Sense entrar a fons en una descripció minuciosa, que resulta inabastable en aquest treball, descriurem sintèticament els grans trets d'aquesta evolució en els dominis fonètic, morfosintàctic i lèxic. Respecte a la fonètica, el fet més rellevant fou que els llatins vulgars perderen la distinció quantitativa vocàlica; això és, de les deu vocals distintives llargues i breus \bar{A} , \check{A} , \bar{E} , \check{E} , \bar{I} , \check{I} , \bar{O} , \check{O} , \bar{U} , \check{U} del llatí clàssic es passà a un sistema de distinció per obertura i tancament vocàlic que tingué com a resultat, teòricament, l'establiment de cinc parells de vocals, cinc obertes i cinc tancades, en correlació amb les vocals llargues i breus del llatí clàssic. Ben aviat, tanmateix, les dues A (oberta i tancada), es transformaren en A mitjana, A tancada i I oberta en E tancada, i O tancada i U oberta en O tancada. El resultat fou que el llatí vulgar coneixia set vocals: A, E oberta, E tancada, I, O oberta, O tancada i U (BADIA, 1984: 116-117). D'altra banda, en llatí vulgar es produeix síncope de vocals pretòniques i, principalment, posttòniques, per exemple OCULUM > OCLUM > *ull* o SPECULUM > SPECLUM > *espill*; i apareix la iod en determinats contextos fruit de la palatalització que es produeix en desfer-se els hiats de *i* i *e* en contacte amb altres vocals, com en VI-NE-A > VIN-JA > *vinya*, o pel relaxament en l'articulació de les velars oclusives, LAKTE > LAXTE > LAJTE > *llet*.

Quant al consonantisme, cal destacar que es produeix en aquest període una articulació més tensa de les consonants inicials i un relaxament de les internes i finals; ja a partir del segle III dC trobem pronuncies que donaran lloc a les consonants palatals catalanes [ʃ], [ʒ], [tʃ], [dʒ], [ɲ] i [ʎ]; el grup [KW] + vocal del llatí clàssic tendeix a simplificar-se en [k] ja en aquest període: QUID > *que*, QUINDECIM > *K[W]INDECE > *quinze* ['kinze]; pràcticament en tot el domini romànic els grups [TY] i [KY] van sibilitzar-se: TERTIUS > *terça* o PLATEA > PLATIA > *plaça*; les sordes intervocàliques davant de L i R relaxaren la pronúncia i, per tant, aquestes darreres se sonoritzaren: SAPERE > *saber*, MONETA > *moneda*, CAPRA > *cabra* o DUPLU > *doble*; tret del sard i l'italià, la resta de llengües són testimonis de l'afebliment de les consonants geminades del llatí clàssic: EXCAPARE > *escapar*, GUTTA > *gota* o BUCCA > *gota*, però INNOVATORE > *innovador*.

En l'àmbit morfosintàctic, cal notar la substitució de la declinació causal (PATRIS, PATRI) per la introducció de preposicions (DE PATRE, AD PATREM); es generalitza el comparatiu i superlatiu perifràstic amb MAGIS i MULTUM en lloc dels clàssics -IOR i -ISSIMUS (MAGIS FORMOSUS i MULTUM FORMOSUS en lloc de FORMOSIOR i FORMOSSIMUS); es formen molts temps verbals compostos, com la veu passiva AMATUS EST 'és estimat' en lloc del llatí clàssic AMATUR, i la introducció de l'ús perifràstic, amb la gramaticalització del verb HABERE, per exemple en els temps perfets i futurs: HABEO AMATUM 'he estimat' en lloc de AMAVI i AMARE (H)A(B)E(O) 'estimaré' en lloc de AMABO, respectivament. En l'àmbit de l'oració, es generalitza l'ús de l'article i, sobretot, el fet que el llatí vulgar perdés les desinències distintives de les declinacions, per un afebliment del sistema sil·làbic àton, comportà una revolució en la disposició dels elements en l'oració; efectivament, si en el llatí clàssic i escrit cada paraula contenia senyals morfològics que determinaven llur funció en la frase, el llatí vulgar hagué de recórrer a l'ordre oracional per tal de poder operar semànticament. D'aquesta manera, de l'ordre més o menys flexible del llatí clàssic es passa a un ordre subjecte – predicat – complements en el llatí vulgar, tal com coneixem actualment en les llengües romàniques (BADIA, 1984: 13-14; MARTÍ I CASTELL, 1999a: 84-85).

4.3 El lèxic de la llengua catalana: entre l'iberoromànic i el gal·loromànic

Si bé Badia i Margarit assenyala certes afinitats entre el lèxic del vulgar propi del català i el de l'hispanic, per exemple alguns manteniments d'arcaïsmes com COVA > cat. *cova*, cast. *cueva* enfront el més innovador CAVA > *cave* del francès, de seguida ens adonem que les coincidències amb el centre de la Romània són molt més abundants: PARABOLARE (cat. *parlar*, fr. *parler*) enfront l'arcaic FABULARE (cas. *hablar*); TROPARE (cat. *trobar*, fr. *trouver*) enfront AFLARE (cas. *hallar*); BULLIRE (cat. *bullir*, fr. *bouillir*) enfront FERVERE (cas. *hervir*), etc. També es detecten casos de manca de correspondència entre lèxic del llatí hispanic amb el del català (per exemple COLOMELLUS > cas. *colmillo*; AMARELLU > cas. *amarillo*) i, a la inversa, lèxic català que no ha deixat rastre a la resta de la Romània (per exemple DENSARE > *desar*; LABES > *allau*). En la taula 1 observem, a mode d'exemple, alguns elements lèxics que segueixen l'evolució hispanica:

Taula 1. Exemples de lèxic del català en l'evolució del llatí hispànic.

Llatí	Català	Castellà	Portuguès	Francès	Occità
CAVUS cl > <i>cova</i> vg	cova	cueva	cova	cave < CAVA	cava/cauva < CAVA
FORMOSUS	formós	hermoso	fermoso	beau < BELLUS	bèl < BELLUS
LATRARE	lladrar	ladrar	latir	aboyer < *BAUBARE	lairar/clavar
ARENA	arena	arena	areia	sable < SABULUM	sable < SABULUM
GERMANUS	germà	hermano	irmão	frère < FRATER	fraire < FRATER

En la taula 2, d'altra banda i també a mode d'exemple, comprovem afinitats, més nombroses, entre el lèxic català amb l'evolució del llatí de la Gàl·lia:

Taula 2. Exemples de lèxic del català en l'evolució del llatí de la Gàl·lia.

Llatí	Català	Francès	Occità	Castellà	Portuguès
PARABOLARE	parlar	parler	parlar	hablar < FABULARE	falar < FABULARE
TROPARE	trobar	trouver	trobar	encontrar < AFLARE	encontrar < AFLARE
BULLIRE	bullir	bouillir	bolir	hervir < FERVERE	ferver < FERVERE
VELLE cl > *VOLERE vg	voler	vouloir	voler	querer < QUERERE	querer < QUERERE
TABULA	taula	tableau	taula	mesa < MENSAM	mesa < MENSAM
MANDUCARE	menjar	manger	manjar	comer < COMEDERE	comer < COMEDERE
FUST > FUSTIS	fusta	bois*	fusta / husta	madera < MATERIA	madeira < MATERIA
DEMANDARE	demanar	demander	demandar	pedir < PETERE	pedir < PETERE

**bois* en francès, 'fusta', prové de BOSKO, d'origen prellatí i pregermànic (CORMOMINES, 2016).

Els trets gramaticals del llatí hispànic compartits amb el vulgar català són escassos. En efecte, es detecten discrepàncies en les terminacions dels numerals -AGINTA (arcaic) > cas. -*enta* (*cuarenta, ochenta*) enfront la contracció centro-romànica -ANTA > cat. *quaranta*, fr. *quarante*; en el manteniment del castellà de la triple gradació de locatius demostratius, HIC > *este*, ISTE > *ese*, ILLE > *aqué*, enfront la reducció dual del català HIC > *aquest* i ILLE > *aquell*, tot i que Badia i Margarit matisa que en la llengua antiga es mantenia la triple gradació (BADIA, 1984: 311); en la no pervivència en català de l'arcaic CUIUS > cas. *cuyo* ni del futur anterior; en la reducció vocàlica de la tercera conjugació llatina -ĒRE en el llatí hispànic PREHENDERE > cas. *prender*, SCRIBERE > *escribir* i el manteniment català *prendre* i *escriure*

(BADIA, 1984: 15); en l'ús de la preposició *amb* provinent de APUD en lloc de *con* castellà provinent de CUM; en l'ús del sufix diminutiu *-et* que representa un tipus llatí -ĪTTU breu, en contraposició a -ĪTTU llarga que esdevé *-ito* en castellà; finalment, podem esmentar que el sufix -ONE esdevé semànticament diminutiu en català, provençal i francès però augmentatiu en castellà. Com observem, generalment s'accepta que “en la majoria dels casos en què l'espanyol i el gal·loromànic discrepen, el català s'agrupa amb el gal·loromanisme; això prova que el llatí del qual procedeix el català era més afí al llatí de la Gàl·lia que no pas al d'Hispania” (MOLL, 2006: 46).

4.4 Evolució històrica: del llatí vulgar al català

Sense menystenir la importància del substrat preromà com a factor de transició del llatí vulgar al català, ens hem de remetre al període que abraça des de la fi de l'Imperi romà fins a la irrupció del feudalisme com a factor decisiu que diferenciarà no tan sols el català, sinó que fragmentarà la percepció unitària de les llengües romàniques. Joan Bastardas (1995: 46) assenyalava les dificultats de descriure els factors dels substrats que influïren en la formació de la llengua catalana. No obstant això, algunes característiques dels substrats —mediterrani, ibèric, basc i fins i tot celta i paracelta, que cal dir que fan de molt mal definir i determinar (BASTARDAS, 1995: 60-61)— que han pogut influir en la formació de la llengua en el seu domini constitutiu són a) el fenomen de la degeminació, sonorització i fricativització de les consonants intervocàliques, conegut com a lenició celta: GUTTA > *gota* o BUCCA > *boca* per la degeminació; RIPAM > *riba* o ACUS > ACUCULA > *agulla* sonorització; i HABERE > *haver* o VITRUM > VIDERE > *vidre* fricativització; b) l'assimilació del grup -ND a -NN i finalment a -n: DEMANDARE > *demanar* o FUNDA > *fona*; c) la palatalització de la -L inicial llatina: LUNA > *lluna* o LACRIMA > *llàgrima*; i, finalment, d) s'atribueix al substrat el fet que en la zona occidental el substrat fos més operatiu que en la zona oriental. No es pot d'altra banda atribuir a l'acció del substrat l'evolució de les /e/ tòniques llatines que en oriental esdevingueren [ɛ/ə] i [e] en occidental (GIMENO BETÍ, 2005: 22-23).

Una sèrie de factors històrics posteriors, als quals ja ens hem referit, són els que diferenciarien més decisivament la llengua que es parlava a Catalunya. Direm només ara que la caiguda de l'Imperi i el contacte amb les cultures germàniques i àrabs bé havien de sacsejar novament la llengua. En efecte, avui s'atribueix sens dubte a la influència del superstrat

germànic una reserva important de lèxic en català (GIMENO BETÍ, 2005: 56-57). Sembla clar que tan sols uns pocs mots s'introduïren en la llengua a partir del llatí tardà encara d'època imperial, mots que descrivien bàsicament animals i costums germànics (per exemple *teixó*); ja a partir del segle V, foren manllevats de la llengua dels gots i visigots mots de caire militar com *arenga, bare, elm, treva*, etc. i d'altres com *estona* o *òliba*; serà no obstant el fons franc l'element germànic que, ja en època feudal, més penetració tindrà en el lèxic català. Així, mots com *cruixir, galopar*, qui sap si també d'aquesta procedència també ho és *guerra* enfront de la *bellum* llatina, *guant, herald, trampa, esperó, jaquir*, etc., així com d'altres àmbits, com *adobar, alou, ardit, bornar, falda, gaire, ganivet*, etc., sense oblidar la influència en la toponímia (els acabats en *-reny*, com *Gisclareny, Areny, Gombreny*, etc. i *-riu*, com *Arderiu, Gitarriu, Escarriu*, etc.) i en la nombrosa antroponímia (*Roderic, Berenguer, Ramon, Guifre, Gilabert, Ermessenda*, etc.).

Quant als arabismes, òbviamment s'empeltaren en la llengua de les terres sota domini àrab, però cal no menystenir que el contacte entre ambdues cultures bé havia d'influir en la llengua comuna de la Catalunya Vella sota domini franc que, recordem-ho, poc o molt va romandre sota domini àrab. Així, són àrabs de camps semàntics tan diferents mots com *carxofa, cotó, garrofa, taronja, arròs, albergínia...* (agricultura); *sèquia, sènia* o *safareig* (recs); *rajola, alqueria* o *sitja* (elements d'edificació); *gerra, aixeta, safata, setrill*, o *tassa* (cuina); *escabetx* o *xarop* (menjar); *catifa, flassada* o *sofà* (casa); *samarra, gipó, arracades, alforja* (indumentària); *càmfora, quitrà, sucre, midó* o *alcohol* (substàncies diverses); *almirall, alferes, almogàver, tabal, ronda* (guerra); *cafis, almud, arrova, quintar* o *tarifa* (comerç); *almadrava* o *drassana* (nàutica); o *garbí, ratxa* o *xaloc* (vents) (GIMENO BETÍ, 2005: 57-59). D'altra banda, de tots és sabut l'empremta que els àrabs van gravar en l'abundant toponímia i antroponímia del país, més considerable no cal dir-ho al País Valencià i a les Illes. Direm tan sols que la línia septentrional que marca la toponímia àrab sobreviu fins al nord del pla de Lleida (*Alcoletge, Alfarràs*), és a dir, fins la zona que coincideix amb la dominació àrab temporalment més àmplia (711-1148).

4.5 La consciència de diferenciació lingüística entre el llatí i els vulgars

Existeix un consens majoritàriament acceptat segons el qual fou la llengua del nord de la Gàl·lia la primera que va evolucionar suficientment per arribar a distingir-se del llatí. Joan

Bastardas (1995: 110) considerava que aquella llengua parlada al segle VII ja no era llatina, entre d'altres raons, per l'existència de testimonis escrits com la crònica de Fredegarius, en què en lloc de la forma verbal *dabis* del ll. cl. o *dare habes* del ll. vg. hi apareix la forma romànica *daras*, amb accent final.

Però els testimonis de comparacions entre llengües (o que sancionaven el desviament de la norma clàssica) són més pregons. Entre d'altres, l'anomenat *Appendix Probi*, datat entre els segles IV i VI i anomenat així perquè el manuscrit es troba en un tractat del gramàtic Probus (VÄÄNÄNEN, 1988: 47), elabora un llistat de 227 paraules col·loquials o protoromanç precedides per la correspondència normativa clàssica. Val a dir que tot i que fa de mal determinar sobre quin dels dialectes llatins se sanciona, segurament algun d'itàlic, les comparacions amb el català en molts casos són sorprenents. Vegem-ne alguns exemples a la taula 3:

Taula 3. Exemples de l'Appendix Probi.

Norma clàssica	Col·loquialisme vulgar	Característiques evolutives en català
CALIDA	<i>calda</i>	Síncope de la vocal posttònica del grup L'D
OCULUS	<i>oclus</i> > ull	Síncope de la vocal posttònica del grup C'L
MASCULUS	<i>mascel</i> > mascle	Síncope de la vocal posttònica del grup C'L > ll i, en català, manteniment del grup de tres consonants
VINEA	<i>vinia</i> > vinya	Formació de iod per palatalització produïda en desfer-se els hiats entre <i>i</i> i <i>e</i> en contacte amb altres vocals
ANGULUS	<i>anglus</i> > angle	Síncope de vocal posttònica del grup G'L
CATULUS	<i>catellus</i> > cadell	Sufix diminutiu <i>ulu</i> cl. > <i>ellu</i> vg., que es manté en català; sonorització d'oclusives intervocàliques
FRIGIDA	<i>fredda</i> > freda	Simplificació del grup G'D per absorció de G; segons Coromines, la <i>ī</i> tònica esdevé <i>ĩ</i> , i per tant el resultat romànic havia de ser <i>e</i> .
AUCTOR / AUCTORITAS	<i>autor / autoritas</i>	El grup CT esdevingué generalment <i>it</i> , i en algunes solucions posteriorment geminà en TT > t

Un exemple més tardà que ens toca de prop és el que il·lustrà el geògraf àrab Ibn Khordadbeh, que, al segle IX, descrivia el viatge que marxants jueus feien per la Mar Mediterrània en l'obra *Kitab al-masalik wa-l-mamalik* ('Llibre dels camins i dels regnes'), de la qual ens donà notícia Joan Bastardas (1995: 114). El més significatiu és la constatació de les diferències entre llengües de la Mediterrània occidental. En efecte, Ibn Khordadbeh

explicava que els marxants parlaven àrab, grec, persa, eslau, *andalusyya* i *affrangyya*. Bastardas atribuïa amb bones raons l'*andalusyya* amb l'iberoromànic de la costa mediterrània i els diferents parlars mossàrabs; d'altra banda, l'*affrangyya* el relacionava amb el romànic de la costa sota domini franc, inclosa la costa catalana, doncs. Fos quina fos la frontera entre una variant i l'altra, el fet és que el testimoni del geògraf àrab posa de relleu unes diferències entre els parlars romànics, si més no a la Mediterrània occidental, que ja devien ser notables per a un foraster sense massa coneixements de la realitat lingüística d'aquesta la zona geogràfica.

Un darrer testimoni que també ens és proper és l'anècdota que conté la *Vita B. Petri Urseoli Ducis Venetiarum et Dalmatiarum*, escrita segurament al monestir de Cuixà al segle XI. Sabem que Pere Orsèol (928-987), duc de Venècia, residí els darrers anys de la seva vida a Sant Miquel de Cuixà (el Conflent). L'anècdota es refereix a una expressió del duc segons la qual, en la seva pròpia llengua, pregava a l'abat del monestir que el fuetegés: «lingua propriae nationis: “O abba, rogo, *frusta* me”» (BASTARDAS, 1995: 100). Dues observacions tan òbvies com interessants en aquest testimoni: la primera, que de la referència de l'autor de la *Vita* a la “llengua pròpia de la nació” es dedueix que Pere Orsèol exclamà la pregària en la seva pròpia llengua, diferent de la dels monjos de Cuixà; la segona, que el verb *frustare* ‘fuetejar’ devia ser desconeguda per a la comunitat de Cuixà, mot que en català és un manlleu tardà del substantiu francès *fouet* ‘fuet’ (DCVB, 1985, 6: 72).

Ja ens hem referit al fet cabdal que la disgregació de l'Imperi romà d'Occident comportà un lent però alhora ininterromput trencament no només de la percepció de la unitat lingüística, sinó de l'aparent unitat lingüística mateixa que el llatí unificava. En efecte, abans d'arribar al cèlebre edicte de Tours del 813, que amb consens majoritari designa la partida de naixement de les llengües romàniques, la documentació antiga corrobora que les diferències entre llengües romàniques i llur divergència amb la norma clàssica devia ser un fet ja d'antuvi.

5 L'accés del català a l'escriptura

La primera consideració que cal exposar a l'hora d'introduir-nos en el català escrit es de tipus cronològic i de classificació, tot corrent el risc d'errar l'ordenació i datacions resultants. La incertesa, recordem-ho, sempre és present quan ens acostem al període antic

de la llengua, i qualsevol resultat que vulguem mesurar sempre serà arbitrari i subjecte a reinterpretacions i canvis constants. Una arbitrarietat que exemplifica la poca atenció lingüística que havien tingut fins fa relativament poc temps els textos anteriors a Ramon Llull (tret de les *Homilies d'Organyà* i el *Forum Iudiciorum*), és a dir, abans del moment en què es consagra la llengua com a vehicle d'expressió científicoartística, i el valor que té avui per a la història de la llengua i la lingüística històrica del català la documentació feudal (MARTÍ I CASTELL, 1999b: 10).

Sigui com sigui, el concepte *català preliterari* va fer fortuna, gràcies a la cèlebre ponència *El català preliterari* de Joan Bastardas per al Col·loqui de Basilea de 1976, per a referir-se al català anterior a l'accés del català a l'escriptura, o com a molt fins a les pregones aparicions de les primeres formes catalanes en textos llatins. Modificant aquest criteri, Joan Martí i Castell (1999b: 9-11) elaborà una classificació del naixement del català des dels inicis fins a la consolidació com a vehicle de comunicació unitari apte en qualsevol àmbit d'ús. En concret, Martí i Castell, advertint de l'arbitrarietat inherent tot introduint un estadi evolutiu intermedi entre el *català preliterari* i *literari*, distingeix tres fases en el procés vital de la llengua:

- 1) *Català preliterari* (aproximadament entre els segles VIII i X): el dels orígens vacil·lants que es mou estrictament en l'oralitat, que no té la subsistència assegurada i que els que el parlaven segurament reconeixien el llatí com la modalitat culta de la seva llengua.
- 2) *Català arcaic* (que comprendria progressivament el segle XI fins a mitjan del XIII): el català que penetra en els primers escrits conservats, però encara amb poca elaboració formal i manca de cohesió i d'estàndard codificat.
- 3) *Català literari* (a partir de la segona meitat del XIII): la llengua escrita que, a partir de Llull i la conquesta als àrabs de les terres del sud del país, ja manifesta una codificació sòlida i unitària que permet el seu ús en qualsevol àmbit d'ús formal i de prestigi.

La segona consideració que es presenta a l'hora de mesurar els nostres textos, més que no pas determinar quin és el primer text en llengua catalana, és fins a quin punt un text es pot considerar català o no. Cal només una sola frase? Una paraula? Cal que l'escrit estigui escrit íntegrament en català? Una precisió clara mai la tindrem perquè l'enfocament de qui jutja és

objectiu. Al respecte, Martí i Castell observa que “hi ha qui parla de l’existència de la llengua catalana a partir de quan es disposa de textos escrits íntegrament en català; i hi ha qui, en canvi, considera que el fet de trobar una sola forma catalana en un text escrit n’és ja un testimoni suficient” (1999b: 14-15).

En aquest sentit, ens sembla que té prou força el factor plantejat per Joan Anton Rabella al voltant de la tensió entre les dues variants que presenta principalment la documentació feudal dels comtats nord-occidentals. En efecte, Rabella exposa com la documentació del segle XI es caracteritza en la majoria de casos per l’aparició de mots romànics feudals solts, per tant sense correspondència llatina (*atendre, cavaller, comanar, achaptar, dubitar*, etc.). Però, tanmateix, en alguns casos (ja ho veurem més endavant en l’apartat 6) es constata la hibridació d’ambdues llengües. Acceptant una intenció inicial llatina, “per diverses raons, canvien al català, llengua en la qual continuen el discurs (no com en els casos anteriors, que després d’una paraula, un sintagma o una expressió tornaven altre cop al llatí) fins que empren de bell nou el llatí, i d’aquesta manera consecutivament” (RABELLA, 1999: 12-13). A banda dels documents que aporta Rabella en aquest sentit, pensem que val la pena exemplificar-ho amb uns greuges en pergami original de la mateixa època i context que el *Jurament feudal de fidelitat...* Sabem que el comte Ramon IV de Pallars Jussà, després de la divisió de l’antic comtat de Pallars efectuada pel comte Sunyer I el 1011, visqué enfrontat amb el seu cosí Artau I, segon comte de Pallars Sobirà, mort el 1081 (per tant la data de redacció no pot ser posterior a aquest any). Entre la documentació dels comtats de Pallars que ofereixen Feliu i Salrach (1999: 1487) trobem aquest preciós testimoni al qual fem referència que il·lustra la tensió i hibridació entre registres, i del qual ben bé podem dir que la major part del text és ben bé català. Tret de les clàusules inicials en llatí, el text no només anuncia mots catalans d’origen feudal, sinó expressions i solucions plenament romàniques:

«In fine, prima convenit Artal ad Remon comite quod *li redria reguard* et non hoc fecit. Et super ista fine et isto Sacramento *tolg-li Pedrabruna*, fabricavit ibi *castel*, et comoni-l el comte Remond per nomen de sacrament *che li andàs valer de Mir Mir ad Mur* et ille sic fecit. Et postea *le toló Artallus in ista asison*, et fecit *end redembre Casteglon Ator per illo adiutorio que noluit ille facere quomodo li convenit. Et franxit-li i baglia de Puimangnons et chavalca-li ad Son et franxit-li i baglia vila. Et convengle-nd emenda et no la li fecit. Et in alia vice franxit-li una vila d’Ordao et arbergat ibi*

per forcia. E tol-g-li eras de sal ad sa madre del comte que abebat in sa onor. Et multas altras forfe-turas que noluit ille derezar et fec-le-nd atendre a pled et non las voluit derezar.»

A mode conclusió, al nostre entendre els primers textos o les primeres manifestacions de la llengua, principalment de finals del segle IX a inicis del XI, que veurem en aquest apartat, són principalment textos llatins, o amb intenció llatina, en què traspuen progressivament elements de la nova realitat lingüística en el nou context feudal, la llengua que en el nivell oral ja s'havia separat de la norma clàssica i evolucionat suficientment d'un llatí vulgar que pregonament encara mantenia la unitat entre els parlars romànics. En altres paraules, la disgregació que comporta la singularització lingüística materialitzada per l'evolució intrínseca a qualsevol llengua dificultava que la norma escrita en moltes ocasions continués sent operativa.

5.1 Primeres manifestacions escrites en llengua catalana. El català arcaic

Si acceptem que els primers balbucejos de la llengua oral es manifesten a través d'una lenta continuïtat amb l'evolució del llatí, és lògic que el seu naixement en l'escriptura trigui encara un temps en manifestar-se. Cal no oblidar que la llengua de prestigi era la llatina, la variant culta de la llengua parlada, i en determinats àmbits ho continuarà sent encara durant molts segles.

No obstant la manca de consciència d'estar parlant quelcom diferent del llatí, una qüestió acceptada unànimement per la literatura referent al naixement de la llengua catalana —que no deixa de ser òbvia no tan sols per al català, sinó també per a la resta de llengües romàniques— és que molt abans de l'aparició del català en l'escriptura allò que la gent parlava ja no es podia considerar llatí; o, més ben dit, el llatí vulgar (o llatins vulgars) del qual neixen les llengües romàniques. Així ho constatava Joan Bastardas (1995: 96), comparant l'aparició de les llengües romàniques amb la primigènia consciència que es percebia a la Gàl·lia septentrional que allò que es parlava ja no era llatí:

«Tanmateix, les diferències cronològiques [amb el francès] no poden ésser tampoc extraordinàriament grans. No crec que ens equivoquem gaire si diem que ja era romànic la llengua parlada en el primitiu domini del català des de mitjan segle VIII i que dins de la primera meitat del IX havia fet aparició la consciència d'aquest fet.»

El problema, també evident, és que no disposem de testimonis orals del període, com tampoc no n'hem disposat fins ja entrat el segle XX. Ens hem de remetre, doncs, als textos i diplomes en llatí conservats —tot i que els testimonis són minsos, no deixen de ser significatius— i a les dades que ofereix la documentació del segle IX. A pesar dels exemples de l'apartat anterior al voltant de l'*Appendix Probi*, les comparacions entre llengües de la Mediterrània del geògraf àrab Ibn Khordadbeh o les facècies de la *Vita Petri Urseoli*, res no ens aporta massa cosa sobre com era la nostra llengua entre els segles VI i X, però sí més no són indicis que la llengua del VIII ja s'havia singularitzat prou i que en la segona meitat del X ja es devia percebre aquesta singularitat.

Però tornem al començament. Els primeríssims balbucejos escrits de la llengua catalana els trobaríem ja al segle IV, a les acaballes de l'Imperi romà d'Occident, en els sermons de Sant Pacià de Barcelona, en què s'hi constaten expressions com *si te placet* 'si us plau', *subinde* 'sovint' i *ceruulus* 'cèrvol'. Amb tota la cautela que hem de prendre en aproximar-nos a un època plena d'incerteses i manca de testimoniatge, sí que aquests exemples demostrarien que “el llatí clàssic, el més literari, coronat per l'aureola de la seva perfecció, és una cortina de núvols que dissimula el vertader llatí, el que vivia en la parla anònima de la gent del poble, que és el que s'introduí a casa nostra” (ALAIX et al., 2023: 55-56).

El fet que degué existir una diglòssia clara entre el llatí clàssic (llengua de cultura i de l'escriptura) i el llatí vulgar (llengua que no passa de l'ús col·loquial) es percep, no obstant, durant el període carolingi. Una constatació diferenciadora que es materialitzà en el cèlebre concili de Tours de l'any 813, pel qual s'ordenà als clergues que les homilies fossin traduïdes “in rusticam Romanam linguam” amb l'objectiu que els fidels, que ja no devien entendre el llatí, poguessin assimilar els sermons i les lliçons dels clergues. Si en un principi no se solia fer distincions entre els diferents registres lingüístics —els *Juraments d'Estrasburg* del 842, un dels primers textos traduïts al francès antic, devien ser comprensibles per a un català de l'època, com ho són avui mateix—, aviat començarien a fluir els primers trets distintius entre les parles romàniques, els primers testimonis en català dels quals els trobem al segle IX. Deixant a una banda les darreres aportacions d'Alaix i Alturo al·ludides més amunt (2023: 55-56), segons les quals en *subinde* o *si te placet* ja hi “batega un protocatalà en gestació avançada”, el cert és que la majoria de lingüistes i historiadors de la llengua coincideixen en

què les primeres manifestacions escrites daten del segle IX. I encara: “Frases de certa extensió amb intenció romànica —catalana— no les tenim fins ben endins el segle XI”, molt posteriors als Juraments d’Estrasburg (BASTARDAS, 1995: 116). El cert és que no disposem de documentació anterior al IX, “els diplomes del IX són pocs i de redacció massa seca i formulària, i en el segle X ja s’haurien consumat les mutacions lèxiques” (BASTARDAS, 1995: 128).

D’aquesta forma, en morfologia per exemple trobem els primers indicis d’una personalitat de la llengua en un pergami original de Vic del 889 en el qual es fa menció d’un cavall “cum *stelo* albo in fronte”. Notem el substantiu *stelo* ‘estel’ < STELLA en masculí genuí del català i la reducció de la -LL a -l compartit amb el gal·loromànic; d’altra banda, en un testimoni del 918 també original de Vic, trobem la formació del cardinal català en -en/ena < -ENUS “uindo tibi [...] meam ereditatem, in una curte et casa [...] ipsa *sesena* parte” (BASTARDAS, 1995: 52-53).

En l’aspecte fonètic, Josep Moran (2004: 35) aporta testimonis del tancament de /o/ tònica + iod en /u/ (BATLLE et al.: 2016: 47) en *puio* ‘puig’ < PODIUM en un text del 875, en què també es constata que el grup ò + iod degué esdevenir *uei* o *uoi* i va reduir-se després a *ui* (MOLL, 2006: 85), l’aparició de la /o/ àtona com a vocal de suport (BADIA, 1984: 175) i el posterior africament de la palatal provinent del grup -DY que, com sabem, evolucionà en [tʃ] [‘putʃ] (BATLLE et al., 2016: 158; MOLL, 2006: 140); la reducció del grup -ND > -NN —i posterior reducció a -n (MOLL, 2006: 128)— en un precepte del rei Carloman de 881 en què es testimonia *Geronnense* en lloc de *Gerundense*; l’evolució del grup -ARIU(A) > -EIRA > -era (RASICO, 2006: 102) i la reducció de -MB > M (MOLL, 2006: 127) en el mot *Palomera* en lloc del llatí clàssic *Palumbaria(u)*, que Cebrià Baraut (1984-1985: 515-529) datà en els darrers decennis de segle en l’acta de consagració de la catedral de d’Urgell, tot i que Joan Bastardas (1995: 97) advertia que el capbreu que contenia el testimoni és “una manifesta i barroera falsificació del segle XII que res no ens diu sobre la llengua del segle IX”. Més recentment, se n’ha avançat la redacció entre 1016 i 1024, d’acord amb el recull parroquial que presenta el text, el qual només podria comprendre’s entre aquells anys (GASCÓN, et al., 1997: 219-220).

És en el lèxic, com a categoria sempre més innovadora, on ja comencem a trobar, també al segle IX, testimonis en català: en la donació que Riquilda fa al monestir de Sant Joan de

les Abadesses l'any 900 (RUSSELL-GEWBETT, 1965: 59), en un llatí suficientment raonable, trobem la necessitat de l'escrivà d'utilitzar mots comprensibles per al receptor:

«Et dono ibi de rebus majoris vel minoris bove I, vaca I cum suo vitulo, asino I cum suos utres et bulcias, porcos VI, oves [], *destriale* I, *aixata* I, *relia* I, *sogas* II cum suo juvo, mapas *parilio* I, *tovalia* I, lecto I.»

S'adverteix el mot *destral* en *destriale*, provinent del llatí tardà DEXTRALIS, derivat de DEXTRA 'mà dreta'; *aixada* en *aixata*, del ll. vg. *ASCIATA < ASCIA del ll. cl.; *rellà* en *relia*, del llatí REGULA 'regle' que, amb posterioritat, semànticament acabà esdevenint la 'barra de ferro de l'arada'; *soga* en *sogas* 'corda gruixuda', del llatí tardà SOCA, potser d'origen celta segons Joan Coromines; *parell* en *parilio*, del ll. vg. *PARICULUS, diminutiu del ll. cl. PAR 'igual'; *tovalla* en *tovalia*, del germànic THWAHLJO, germà de l'antic alt alemany dialectal ZWEHLE. D'altra banda, en la documentació del segle IX —recordem-ho, en llatí— ja apareixen mots genuïnament catalans com *aragalius* 'xaragall, rierol', *cavegus* 'cávec', *coma* 'vall poc fonda', *kastagnarios et nogarios* 'castanyers i noguers'. Recentment, Alaix i Aturo (2023: 210-214) han elaborat un interessant llistat de mots i expressions descoberts entre els testimonis del període inicial de l'aparició del català en l'escriptura.

Tot amb tot, com veiem, ben poc cosa. Per la documentació conservada, no massa ocurrencies fan pensar que la llengua dels segles IX i X era ja una entitat diferent de la llatina (BASTARDAS, 1995: 97). En català, en efecte, no s'ha conservat cap text monàstic com els testimonis dels judicis benedictins recollits al *Placito Capuano* del 960 o les *Glosas Emilianenses*, inicialment datades al darrer terç del X i que els darrers estudis les situen de fet en el XI. Tanmateix, no és improbable que n'hagin existit. En aquest sentit, Jaume Villanueva, en la seva obra *Viaje literario a las iglesias de España*, testimoniava en un manuscrit miscel·lani de Ripoll del segle VIII una nota que l'autor datava del segle X o com a molt tard a començaments del XI. La nota diu "Magister ms. novel q; me miras novel", que s'ha d'interpretar com un advertiment al *novel* (novell) que no pot llegir el llibre sense el consentiment del *Magister* (mestre). Aquest seria, segons el criteri d'alguns estudiosos i malgrat que no se'n conserva l'original, el text en català més antic del qual tenim notícia (MORAN, 2006: 11).

D'altra banda, l'estudi i revisió de la documentació arcaica, molt notable a casa nostra, dona lloc a noves troballes, com la que recentment ha dut a terme Bernat Garrido (2022) amb l'estudi d'un text que cal situar al Vallespir i del qual donà notícia Luc d'Achery el 1723 i posteriorment en feu ressò Julià Alart el 1881. Es tracta del *Pacte feudal de Minimilla de Pladecorts i el comte Oliba Cabreta de Cerdanya*, amb datació inclosa al text el 976 i conservat als Arxius Departamentals dels Pirineus Orientals de Perpinyà. Sobre una base eminentment llatina, Garrido, molt atentament, detecta lèxic ja català del tot: *garda* 'guarda' < del germànic *WARDA*; *pasturals* 'pastures', *agualls* 'aiguamolls', *boschs* < del germànic *BOSK*, i *meneres* 'mines'. A més del lèxic hi notem la formació del plural en *-s* posposat al nucli nominal, abandonant doncs la declinació que normalment era la d'acusatiu, en "dono omnes *pasturals*, *aquas* et *agualls*, *boschs* et *meneres*"; antropònims i topònims plenament catalans com *Sperandéu*, *Castelled*, *Voló*, *Cered*, *Oliuis Sobirà*, etc.; i solucions ja catalanes com el relatiu *que* < *QUOD* en "totas meas *iusticias*, *que* sunt meum"; o la generalització, pregona ja en llatí vulgar, de la preposició *DE* com a complement nominal en substitució de la forma en datiu: "alod *de* Pla *de* Curtis, et *de* Boscherós", "termino *de* Cered", etc.

Posteriorment, segle XI, apareixen ja mostres en català en textos dels quals tenim nombrosos testimonis, entre d'altres, els juraments i d'altres documents contractuals i legals associats al feudalisme. En efecte, coincidint amb la nova realitat que representà el feudalisme, apareixen unes necessitats expressives noves, especialment de tipus jurídic i social, que els escrivans de l'època ja no podien expressar amb el referent llatí, és a dir, que aquests, "davant la dificultat de traduir al llatí aquests fets nous i les declaracions en boca dels laics, no tenien altra opció que reflectir en romanç els motius bàsics en la redacció dels documents" (MORAN et al., 2001: 29-30).

6 El Jurament feudal de fidelitat. 1047-1098?

Aquest apartat combina l'anàlisi lingüística del *Jurament feudal de fidelitat...* amb una anàlisi historicosocial que examina els formalismes de la seva composició, inicialment amb intenció llatina, relacionats amb les regularitats d'aquesta mena de textos. Com afirmava Josep Balari i Jovany (1899: 346):

«Este documento ofrece doble interés, porque á la par de hallarse escrito en una especie de latín bárbaro, la lengua vulgar se transparenta en él de tal suerte que quizás podría ser considerado como antiguo monumento de lengua catalana.»

Els juraments i d'altres tipologies de textos feudals com les actes de consagració, els capbreus, convinences, donacions, greuges, testaments o vendes són importantíssims a l'hora d'acostar-nos a la incorporació del català en l'escriptura. El pergami original que podem anomenar *Jurament de fidelitat de Ramon, fill d'Estefania, a Ramon IV, comte de Pallars (1056-1071)*, fins avui datat entre 1047-1098 d'acord amb els anys d'activitat com a cap del comtat pallarès de Ramon IV, ha estat compilat en nombroses compilacions com a referència del català arcaic, però ens sembla que no ha estat prou ben valorat. Es tracta d'un document del qual donà notícia Balari (1899: 346-347), que l'historiador i hel·lenista del XIX datava de l'època de regnat de Ramon Berenguer I el Vell, és a dir, entre els anys 1035 i 1076. Segons Moran i Rabella (2001: 53), el text ateny un acte de fidelitat i servitud del vassall Ramon, fill d'Estefania, cap a Ramon V, fill d'Ermessenda i comte de Pallars Jussà entre 1047 i 1098. Com veurem seguidament, en les fonts documentals de Valls-Taberner, amb les quals ens guiarem, el comte Ramon no és pas Ramon V, sinó IV en la línia successòria. Per la seva banda, Paul Russell-Gebbet, que publicà una breu anàlisi lingüística d'aquest jurament en el magnífic treball *Medieval Catalan Linguistic Texts*, estimava la impossibilitat d'identificar els personatges implicats en el document (1965: 225).

Si alguna cosa conté d'important aquest testimoni, a banda del seu interès històric, és el reflex de la llengua que revela. És fa evident que en els *Greuges de Guitard Isarn, senyor de Caboet* (1080-1095)² i en la còpia del XIII del *Jurament de pau i treva del comte Ramon de Pallars Jussà al bisbe d'Urgell* (1098-1112), testimonis importantíssims del període naixent de la nostra llengua ben estudiats per Joan Anton Rabella (1997), l'un, i Josep Moran (1992-1993), l'altre, predomina el català sobre el llatí. Apartant-se del llatí, per tant, subjau la consciència de l'escrivà d'estar escrivint quelcom diferent del llatí. Ambdós testimonis, particularment els *Greuges de Guitard Isarn*, tenen la singularitat que, d'una banda, l'escrivà ha d'expressar conceptes concrets als quals el llatí ja no podia donar resposta; i, de l'altra, que no se cenyeixen estrictament a la fórmula del jurament, a voltes molt rígid. Tanmateix,

² Darrerament, Salrach (2020: 512-513) n'ha retardat la data entre els anys 1105 i 1106.

més enllà de considerar o no considerar el *Jurament feudal de fidelitat*... un text que cal situar en la gènesi del català escrit, creiem que és interessant ressaltar el seu valor i constatar la nova forma de comunicació escrita en un temps en què el llatí ja no devia ser del tot intel·ligible pels implicats en el context jurídic i social del feudalisme. I per aquest motiu l'escrivà, bé perquè no tenia prou competència en llatí, bé per necessitat de claredat, havia de recórrer als girs en llengua vulgar, el català, per assegurar la intel·ligibilitat dels compromisos.

6.1 Noves necessitats comunicatives: els comtats pallaresos en el català naixent

La descomposició de l'Imperi romà d'Occident el 476 i l'accés al poder del regne visigòtic, portador ja aleshores d'una pregona romanització que va adaptar-se a l'organització romana, no degué tenir una empremta massa profunda en l'esdevenir del país. Els visigots, per tant, més que no pas barrar totalment el pas a la romanització en foren continuadors durant els dos segles i escaig que van dominar la proto-Catalunya. Prova de la feblesa de la monarquia visigòtica, tanmateix, és la ràpida ocupació que els sarraïns efectuen sobre el territori a partir del 711. I la temptativa sarraïna de fundar un reialme ultrapirinenc topà amb la contraofensiva franca de Carlemany. Amb la conquesta de Barcelona el 801 als sarraïns acaba la fase d'implantació franca al territori: a banda dels comtats de Ribagorça i Pallars (que romanen en mans del comtat de Tolosa, dins el reialme d'Aquitània), els nous comtats de Girona, Empúries, Barcelona, Osona, Urgell i Cerdanya dibuixen la Catalunya Vella dins encara de l'Imperi franc carolingi (SOLDEVILA, 1962: 20-42).

Formar part de l'Imperi carolingi significava aleshores participar de la seva cultura i la seva administració. És en aquest context que la reforma social carolíngia penetra als comtats catalans amb la implantació de la *recomanació personal* (la cessió de llibertat individual a canvi de protecció d'un poderós) i del *benefici* (concessió temporal de terres), que al cap i a la fi seran el germen del feudalisme (SOLDEVILA, 1962: 42-43). L'església, al seu torn, fou un factor fonamental per a la construcció de l'obra carolíngia. Cada territori conquerit era dotat d'una estructura eclesiàstica controlada per l'emperador, el *concili*, que disposava d'una escola, elemental o superior, a través de la qual es difonia la cultura (NADAL et al.: 1982: 93).

Pel que fa als comtats de Pallars i Ribagorça, la història és confusió i obscura. Ramon d'Abadal ja advertia de la migradesa de la documentació existent, quan no es dona el cas que ens trobem amb falsificacions que dificulten d'aprofundir en el període pallarès i

ribagorçà. El que sembla clar per a la historiografia és que els comtats foren alliberats dels sarraïns per iniciativa pròpia dels comtes de Tolosa a començament del segle IX i que Ramon I, probablement de la família comtal de Bigorra, fou l'artífex de la independència vers aquell comtat occità el 872 (ABADAL, 2007: 93 i 120).

Quant a l'aspecte històrico-lingüístic dels comtats pallaresos, són dues les qüestions fonamentals a les quals cal fer esment. La primera, de caire general i a la qual ja ens hem referit i que cal subratllar de nou, és que la reforma carolíngia fomentà l'ús d'un llatí més pulcre, classicitzant, i que aquesta política lingüística agreujà la consciència de diferenciació entre la llengua culta llatina i les parles romàniques, el testimoni més pregon del qual és l'edecte de Tours del 813. Aquest contrast, a més del fet que fou el dret feudal més que no pas cap altre factor el que definia un poble, conduirà a la creació de noves necessitats comunicatives. En definitiva, l'evolució de la llengua es descobreix en aquest període gràcies a aquests factors, els quals afavoriren l'accés del català a l'escriptura.

La segona qüestió, que ens toca més de prop, és que els juraments feudals més catalanitzats del segle XI provenen dels comtats nord-occidentals, principalment dels dos Pallars. Hi ha raons de substrat i socials que explicarien la prematura aparició del català en la documentació arcaica en aquelles contrades. En efecte, segons Joan Coromines, sembla probable que al Pallars hi va subsistir en situació de diglòssia amb el llatí un substrat bascoide, que el català acabaria esborrant al voltant del segle X (BASTARDAS, 1995: 48), la qual cosa hauria fet que el llatí fos menys operatiu en aquelles terres muntanyoses de difícil accés més o menys deslligades de la resta comtats catalans. D'aquesta manera s'explicaria que una romanització de menor intensitat als comtats nord-occidentals hauria comportat un menor prestigi del llatí. Aquestes consideracions sociolingüístiques pressuposarien, doncs, que el llatí perpetués el seu ús i prestigi en els comtats que comptaven amb una tradició llatina més perllongada i culta; i que, per contra, els comtats amb menys tradició i cultura llatina afavoririen el degoteig del català en l'escriptura (BATLLE et al.: 2020: 151-152).

6.2 El contracte feudal i el jurament de fidelitat

Com és ben sabut, la penetració franca a la Marca Hispànica comportà un sistema social d'exploació de la propietat, que nominalment pertanyia als comtes per designi dels reis francs. En aquest sentit, Balari, a *Orígenes històrics de Catalunya*, presenta una magnífica

exposició dels formalismes de les formes de vassallatge feudals en el capítol dedicat al feudalisme (1899: 336-350) en la Catalunya comtal i, posteriorment, independent dels francs.

El terme *feudalisme* prové de la paraula alt-alemanya *fiu* o *fehu*, que designa els béns d'un territori, i se circumscriu en una societat de propietaris més que no pas de guerrers que dominen propietats per dret de conquesta. El *benefici*, ja ho hem indicat adés, era una forma d'obtenir propietats per cessió a canvi de protecció i vassallatge. Aquesta dependència, en definitiva, constituïa el caràcter social de la institució feudal.

Les relacions de dependència i vassallatge durant el període dels comtes de Barcelona es contreïen en dos actes: en el primer es consignaven per escrit els pactes entre el senyor i el vassall mitjançant una convenció (les convíncences feudals que trobem als textos); en el segon el vassall, sota jurament (els juraments dels nostres testimonis), assegurava els compromisos contrets i rebia per investidura el feu per part del senyor. Generalment, les obligacions eren sempre les mateixes: a) jurar fidelitat al senyor; b) prestar-li auxili quan així ho requerís; c) atorgar potestat i estatge de les possessions al senyor sempre que ho necessités; i d) atendre els requeriments d'ajut del senyor, bé fos personalment o per missatgers.

En l'acte de presa de possessió de les propietats (castells, terres, etc.) hom distingeix formalitats intrínseques i extrínseques:

Formalitats intrínseques

L'acte del jurament s'executava en tres actes: a) la *commendatio manibus*, en què senyor i vassall s'agafaven les mans; b) el petó, o *osculo fidei*, que ambdós es donaven; i c) el *sacramentum vel affidamentum*, és a dir, la lectura per part del vassall del jurament sobre els Evangelis.

Formalitats extrínseques

Les fórmules dels juraments, a voltes d'una reiteració exacerbant, contenien a) els noms de l'atorgant i el receptor juntament amb el de llurs mares, segurament com a manifestació que reforçava els compromisos (BALARI, 1899: 344); eren redactades en llatí, però les fórmules clau de l'acte mateix de jurament majoritàriament ho estaven en romanç per tal d'evitar confusions; i c) s'obviaven les dates d'expedició i les signatures dels consignataris.

6.3 Estudi històric i proposta de datació

Malgrat que el testimoni no conté cap referència a les possessions ni a la ubicació i context, els antropònims permeten relacionar el Ramon vassall († 1091) fill d'Estefania amb Ramon fill del comte Guillem II, primer comte de Pallars Sobirà després que Sunyer I dividís el comtat de Pallars entre el de Jussà i el de Sobirà el 1011. Guillem, germà de Ramon III († 1047), era tiet de Ramon IV, comte de Pallars Jussà entre 1047 i 1098. El Ramon vassall no fou el primogènit de Guillem ni l'hereu del comtat a la mort del comte del Sobirà el 1035, sinó que ho fou Artau I (dit també Sunyer). Per tant, el Ramon vassall fill de Guillem II de Pallars Sobirà era cosí de Ramon IV del comtat de Jussà.

El Ramon fill d'Ermessenda, doncs, és Ramon IV de Pallars Jussà,³ que fou comte de Pallars Jussà entre 1047 i 1098. Es casà el 26 d'octubre de 1056 amb Valença i tingué quatre fills: Pere, Arnau, Bernat i Loreta (Valls-Taberner, 1918: 48-49). Sabem que els germans Pere i Arnau governaren el comtat i que el successor en fou el segon. Dels dos comtes no disposem de llurs dates de naixement, però Valls-Taberner (1918: 52) fa esment que Pere “va figurar ja en 1069 en una donació feta per aquells comtes [Ramon IV i Valença], de la vila de Sort a favor de la vila d'Urgell” i que Arnau “fou esmentat en 1071 pel seu avi Arnau Mir de Tost en son testament”. Tanmateix, revisant la documentació de l'època descobrim que Pere degué ser el primogènit del matrimoni de Ramon IV i Valença, segons la convinença d'home soliu de Bertran Ennegó d'Aramunt prestada als mateixos comtes Ramon IV i Valença en la mateixa època (FELIU et al., 1999: 1506):

«Et si Raimundo comite mors venerit, sic faciat et attendat esta conveniencia suprascripta Bertran Enech ad Valencia comitissa *et ad Petro, suo filio*, aud ad alios suos filios ad cui Raimundus comes dimiserit aut dubitaverit suum comitatum.»

³ Seguim la numeració successòria del comtat de Pallars establerta per Ferran Valls-Taberner a *Els orígens dels comtats de Pallars i Ribagorça*; Moran i Rabella, a *Primers textos de la llengua catalana*, atorguen a aquest Ramon la cinquena descendència en la línia successòria pallaresa. Amb justícia pensem que, com indica Valls-Taberner, correspon al nostre comte la quarta descendència dels Ramon de Pallars i Ribagorça, primer, i Pallars, després de la divisió del comtat, si partim del fet que el primer Ramon de Pallars i Ribagorça que inicià el comtat fou Ramon I († 916-922), de la família comtal de Bigorra, i no Ramon II com atorga majoritàriament la bibliografia més actual.

Aquestes dades són importants per tal de delimitar millor la data de redacció del pergami. Tal com el *Jurament feudal de fidelitat...* indica, el vassall Ramon donarà potestat a la muller i al fill (no als fills) sobre les possessions del castell encomanades en cas que el comte morís:

«Et si de uos Ramonde chomte suprascripto mens venia, de istos kastelos che vós mi comendates, et *de uestra muliere et uestro filio ad qui vós o dubitaretes*, per directa fede ende ateneré sines suo e[n]gano, et potestate los en daré per directa fede ses e[n]gano.»

Hem comparat altres sacramentals de l'època del comtat de Pallars, ric en juraments d'aquest tipus, que constaten la referència a la descendència dels sobirans en el moment del jurament. Per citar-ne només tres exemples (FELIU et al., 1999: 1497-1500), en el jurament de fidelitat de Ramon, fill de Bel·la, que jura fidelitat a Ramon V (IV segons la genealogia de Valls-Taberner), comte de Pallars Jussà (1047-1098), trobem en l'extrem del sacramental "*si infantis non abueris*, ad achel en atendre o·d a qui tu o dubtaràs [deixaràs]", la qual cosa indicaria que en aquell moment Ramon IV no tenia fills; en el jurament de Bernat Guillem al mateix comte Ramon IV, el testimoni explicita els fills i filles de Ramon i Valença: "si ego Bernard vivus fuero, potestate dare de istos duos castros iam dictos aut *tuo filio uel filios, aut filia, uel filias*"; i en el jurament dels homes de Vallat d'Estaon al mateix comte: "de isto die ante fideles vos sederemus per directa fide et sine ingano et sine malo ingenio ad vos et ad *vestros filios*".

Amb les dades a la mà i les necessàries justificacions establertes d'acord amb la documentació coetània i la historiografia, la nostra conjectura és que el *Jurament de fidelitat de Ramon, fill d'Estefania, a Ramon IV, comte de Pallars Jussà* fou redactat entre la data més llunyana el 1056, any de casament de Ramon IV i Valença el 1056, en què probablement encara no havien procreat, i la més propera que no depassaria el 1071, data en què apareixen documentats els fills Pere i Arnau (1069 i 1071, respectivament). Que Pere fou el primogènit dels comtes ho hem de suposar d'acord amb la convinença Bertran Ennegó. Tanmateix, és només una dada important, sens dubte, però que poca cosa ens diu sobre la data de redacció del *Jurament feudal de fidelitat...* Si acceptem que en el moment del jurament els comtes només tenien un dels dos fills (el *uestro filio* del document), les conjectures, creiem que ben

fonamentades, ens porten a concloure que el límit més proper l'hem d'establir en la notícia que ens aporta la convinença de Bertran Ennegó i relacionar-la amb la primera referència a Pere el 1069 i Arnau el 1071, any aquest darrer que limitaria la data més tardana possible de redacció del jurament.

Els arguments que hem anotat en aquest apartat no menystenen en cap cas el paper primordialment formulari que aquest tipus de testimonis implica. En aquest sentit, resta una incògnita que l'escrivà pogués servir-se de referències sacramentals anteriors o d'un formulari preestablert que l'hagués guiat, la qual cosa invalidaria la nostra hipòtesi. En efecte, es podria objectar que l'escrivà, mercès a un text formulari, només hagués de mudar els noms dels atorgants i beneficiari i subsistís el *uestro filio*, car al cap i a la fi només a un dels fills podia *dubitar* els castells encomanats, això és, només a un deixarà en herència els castells encomanats.

No obstant això, hi ha altres arguments que sustenten la nostra suposició: d'una banda, el fet que no s'hagi conservat cap altre testimoni tan singular i amb formes tan genuïnes de la llengua com el *Jurament feudal de fidelitat...* entre un grup numèricament important de documents que, cal insistir, es guardaven en arxius (BALARI, 1899: 343); i, de l'altra, el fet que en realitat el testimoni no resta pas despersonalitzat del tot. Si imaginem l'escrivà, o copista, davant d'un formulari, aquest no hauria hagut de modificar només els antropònims, sinó que fa esment, tot i no ser especificats, als castells encomanats, en plural i dos cops, aspecte gens negligible i que degué ser modificat en relació a un suposat formulari, si és que existia tal formulari.

6.4 Estudi lingüístic: un testimoni singular

El *Jurament de fidelitat de Ramon, fill d'Estefania, a Ramon IV, comte de Pallars Jussà* (Annex I), que ara datem entre 1056 i 1071, es troba a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), a la secció "Reial Cancelleria", armari 12 (Montblanc) titulat *Instrumenta faciencia pro negotiis viccariae Montsalbi et locorum constitutorum infra vicariam ipsam, tam super feudis quam aliis* del sac anomenat "Jesús", pergamins de Ramon Berenguer I, carpeta número 22, número de pergami 179. Conté la numeració 858 al *verso* i les seves mesures són 85 x 190 mm. El pergami es troba en bon estat de conservació. L'escriptura, en tinta negra, és de tipus carolina, un nou tipus de minúscula que apareix durant el regnat de Carlemany

(segles VIII-IX) i que pretenia el retorn cap a una escriptura més fidel a les fonts classicitzants llatines (MARTÍNEZ-GIL, 2013: 50). El *Jurament feudal de fidelitat...* es correspon, per tant, amb el període d'expansió de l'escriptura carolina, previ a la difusió de la forma escrita gòtica.

Ja hem al·ludit al fet que el sacramental ha destacat en rellevants volums de testimonis de la llengua arcaica. El primer que el va donar a conèixer va ser el mateix Balari l'any 1899 (346-347) en una edició diplomàtica amb traducció al català de finals del XIX. Posteriorment, Russell-Gebbett el compilà i en feu un breu estudi crític en el ja referit *Mediaeval Catalan Linguistic Texts* (1965: 225). Joan Martí i Castell i Josep Moran també el recopilaven en una miscel·lània de textos (1986: 12). El mateix Moran, juntament amb Joan Anton Rabella, l'inclouïen en el ja citat *Primers textos de la llengua catalana* (52-53). Amb un petit però aclaridor estudi lingüístic, Lluís Gimeno Betí l'incorporava com a testimoni del català naixent entre una selecció de set textos antics (2005: 188-189). Per acabar, Alaix i Alturo (2023: 249-250) n'han fet una edició diplomàtica i paleogràfica interessant.

Tret de l'estudi de Russell-Gebbett, les explicacions instructives de Gimeno i l'examen paleogràfic d'Alaix i Alturo, ben poca cosa més s'ha aprofundit sobre la llengua catalana d'aquest document. No es tracta d'objectar res a ningú ni tampoc de fer encabir avui aquest sacramental com un document cabdal en la gènesi de la llengua. Tinguem present que és un text en llatí —llatí tardà, o baix llatí si es vol, i en alguns trams arromançat— en què s'hi revela la nova realitat lingüística, sí, però que alhora el seu caràcter formulari i poc original hauria estat un factor que n'hauria subestimat el seu valor lingüístic. Per això creiem oportú considerar-ne, examinar-ne i reconèixer-ne la importància i singularitat a l'hora de posar-lo en relació, des del punt de vista lingüístic, amb els juraments de fidelitat, greuges, donacions, etc. de la mateixa època i funció social.

6.4.1 Criteris d'edició

Amb el propòsit de preservar en la transcripció la màxima fidelitat al text, utilitzem els criteris habituals d'una edició diplomàtica (MARTÍ CASTELLÀ, 2013: 64) amb els mínims canvis o adaptacions de l'original que creiem necessaris, sense convergir en una edició interpretativa: desfem les abreviatures (per exemple, *directa* = *derecta*) i les grafies superposades, sobretot les *n*, a la part superior de les grafies anteriors (per exemple, *sō* = *son*,

quãtra = quantra); apliquem la puntuació, l'ús del guionet i l'accentuació segons la normativa actual; separem mots enllaçats sense espai al text; emprem l'apòstrof en posició preclítica i enclítica, sense haver de recórrer al punt volat en l'enclítica quan no hi ha representació gràfica en la normativa actual, ja que aquest fenomen, usual en textos arcaics i medievals, no es produeix en aquest document.

En l'aparat que segueix a la transcripció indiquem les característiques paleogràfiques. Transcrivim només el *recto* del testimoni. La traducció de la columna dreta, actualització de la que elaborà Balari el 1899 (346-347), procura un màxim respecte a la fidelitat de la llengua del text i l'*usus scribendi*.

6.4.2 Transcripció, traducció actualitzada i aparat paleogràfic

1	Iuro ego Ramonde, fili Estafania, ad ti	Juro jo Ramon, fill d'Estefania, a tu,
4	Ramonde, fili Ermsende. Fideles ti seré de ista ora adauante per directa fede senes ton engano, con omo debet eser a son sengore ad qui se comanda.	Ramon, fill d'Ermessenda. Fidel et seré d'aquesta hora en endavant per fe dreta sense enganyar-te, com l'home ha de ser al seu senyor, a qui s'encomana.
8	De esta ora adauante non ti deceberé, ni deceber non ti faré. De tua uita ni tua mebra qui in corpore vestro si tene, ni de tua onore quod abes ui et adauante, per meum consel achaptaràs, agutor la ti seré ad tenere et a	D'aquesta hora en endavant no t'enganyaré, ni enganyar-te no faré. De la teva vida ni dels teus membres que en el vostre cos teniu, ni de les vostres possessions que avui teniu i en endavant pel meu consell adquiriràs,
12	defendere quantra totos omnes qui te'n tolran o qui tolre-te'n buegan, che tu mi chomonstràs o per ti o per uestro misaticho, per nomen de sacramento.	ajudador te'n seré a tenir-les i defensar-les contra tots els homes que te'n llevaran o que llevar-te'n vulguin, que tu m'avisaràs o per tu o pel vostre
16	Et de les chasteles che uos mi comendaretas potestate no uos ende uetaré ni uetare non la uos ende faré ni de dia ni de nuiti. Et si de uos	missatge per nom d'aquest sacramental. I dels castells que vos m'haureu encomanat potestat no us en vetaré ni vetar no us la faré ni de dia ni de nit. I
20	Ramonde, chomte suprascripto, mens	si a vos Ramon, comte susdit, la mort

24	uenia, de istos kastelos che uos mi comendaretēs, ade uestra muliere et uestro filio ad qui uos o dubitaretēs, per directa fede ende atenerē sines suo egano et potestate los en darē per directa fede ses egano.	us ve, d'aquests castells que vos m'haureu encomanat, la vostra muller i el vostre fill, a qui vos ho haureu deixat en testament, per drete fe compliré la promesa sense enganyar-los i potestat els daré per drete fe sense engany.
----	--	---

Aparat paleogràfic

1. *Estafania*: en l'original fa de mal interpretar la primera grafia *E*, ja que entre *fili* i *E* se sobreposen grafies intel·ligibles per obra d'un gruix de tinta augmentat.
3. *adauante*: després *fidels ti* cancel·lat amb ratlla.
15. *sacra | mento*: el gruix de tinta fa intel·ligible la *m*.
16. *les chasteles*: el gruix de tinta fa intel·ligible la *e* de *les*, que podria confondre's amb una *o*.
- 16-17. *mi comendaretēs*: *mi* superposat a *co* de *comendaretēs*.

6.4.3 Comentari lingüístic

La primera observació que cal reconèixer és que el text està escrit amb intenció llatina —arromançada, certament— partint dels formalismes que hem examinat en l'apartat 6.2 sobre les formes de vassallatge del contracte feudal. Direm també que sintàcticament i lèxica el text és molt proper a la llengua actual i, per tant, un mínim coneixement de llatí i català facilita la comprensió del testimoni.

D'altra banda, també apuntem de primer que el caràcter híbrid entre el llatí i el nou romanç es manifesta perceptiblement, no ja a partir de determinats moments en què hi ha una tensió entre les formes prefixades i la necessitat d'expressar nous conceptes que el llatí ja no pot proporcionar, sinó que des de el primer moment, des de les primeres clàusules, brollen elements ja ben catalans.

6.4.3.1 Fonètica

Del mot *fideles* < FIDELIS (línia 2)⁴ no podem dir que *fi* sigui en aquest cas un avançament primigeni del vocalisme de FIDELES > *feel* > *fidel*, ans d'un manteniment savi o mig-savi. En català antic la forma corrent era *feel*, amb evolució de ĩ a *-e* i caiguda de la consonant intervocàlica *-d*. En textos més antics, com és aquest cas, l'ús era encara amb *-d* llatina intervocàlica i alternaven, com constata la documentació examinada, *-i* i *-e* finals travades. Al segle xv la forma *fidel* ja havia fet progressos, coexistent fins avui encara en alguns parlars amb *feel* (DECLC, III: 918-919). Al mateix temps, seria remarcable el manteniment del cas recte amb *-s* del mot com a predicat nominal (BASTARDAS, 1995: 303-324), és a dir amb funció atributiva, si admetem una intenció catalana en la redacció del text. Però fa de mal precisar tot i admetre-la, car en el mateix text hi trobem altres casos de predicats sense *-s*, per exemple en “*agutor la ti seré*” (l. 11), en què la lògica hauria fet concórrer *agutoris* en lloc de *agutor*. Sembla, en qualsevol cas, un manteniment del llatí (o de la fórmula de jurament) més que no pas una característica de manteniment primigeni del cas recte conseqüent amb l'evolució de la llengua antiga.

De la mateixa arrel, el manteniment de DE àton en *fede* < FĪDES (l. 4, 24 i 26) es deuria a una “acció poc retardària de la influència eclesiàstica, junt amb la solidaritat de *fe(d)el* (> *fael*)”, que va impedir l'evolució normal a *feu* que presenten mots com *peu* < PEDE, *seu* < SEDE o *hereu* < HERES (DECLC, III: 918); quant a l'evolució de FĪ a FE, recordem que el desenvolupament normal de la *i* breu tònica llatina fou el canvi a *-é* tancada en català. Es tractaria d'una pregona aparició de la *-e* en lloc de *-i* excepcional en el nostre jurament, que contrasta amb la documentació feudal fins i tot amb els textos més arromançats del període, que mantenen la forma llatina *-i* (FELIU et al., 1999: 1497, 1499, 1508, 1511, 1512, entre d'altres).⁵ No obstant això, Coromines (DECLC, III: 919) adverteix que “no manquen, des del principi, alguns textos en què hi ha vacil·lació entre el tractament de vocalisme popular amb *-fe* i un tractament de vocalisme savi o mig-savi en *-fi* (amb conservació, o sense, de la *-d*, aquest últim)”.

⁴ A partir d'ara, indiquem també entre parèntesi i la lletra *l.* la línia en què apareix la forma esmentada en la transcripció del sacramental de l'apartat 6.4.2.

⁵ Ens referirem també a partir d'ara entre parèntesis als números de pàgina de l'obra de FelIU i Salrach (1999), per tal d'evitar reiteracions innecessàries.

La preposició *senes* ‘sense’ < SINE (l. 4) també és ben significativa. Coromines (DECLC, VII: 796) atribueix una aparició pregona de la -s adverbial final en el llatí tardà, la qual cosa contradiria l’apòcope usual de la E en l’evolució del vocalisme àton final (MINUS > *menys*, BONOS > *bons*), i que en contacte amb grups com ST o SP s’hauria mantingut en romanç com a E travada per S, com és el cas de *senes ton*.

Del mot *senгоре* < SENIOR (l. 5) anotem que és un cas rar en romanç entre una documentació que generalment emprà la forma llatina *senior(e)*. Lluís Gimeno Betí repara que en aquest estadi encara no està resolta la grafia -ny (2005: 188). Per la nostra banda, anotem el contrast entre la intenció llatina, amb l’ús ablatiu del mot, i la intenció catalana, tal volta excepcional en els sacramentals de l’època, del so palatal [ɲ] que posa de manifest el testimoni. En efecte, fins a l’edat mitjana el so *n* palatal és vacil·lant en l’escriptura, amb formes com *sener*, *senor*, *seinor*, *senniors*, *seyor seyer*, *segnor*, etc. que la llengua va acabar representant amb la grafia *ny* (DECLC, VII: 816).

Del mot *ui* ‘avui’ (l. 9) direm que, segons Coromines (2016), naix de la pronúncia vulgar *oie* del llatí clàssic HODIE. Malgrat que de la seva aparició en l’escriptura ja en dona notícia Martí i Castell (1999b: 40) en un document d’inicis de segle XI, no per això deixa de tenir rellevància informar la seva peculiaritat entre una documentació de la segona meitat del XI en què, fins i tot en els textos més arromançats dels comtats pallaresos, trobem formes clàssiques com *hodie* (1482, 1501) i *odie* (1479, 1497, 1498).

Del mot *agutor* ‘ajudador, el que ajuda o aida’ < ADIUTORIUM, Gimeno Betí (2005: 188) considera que la grafia *j* del so [dʒ], que coneixem avui amb *j* i *g*, encara no està resolta en aquella època.

6.4.3.2 Morfologia

En morfologia, que comporta repercussions sintàctiques respecte al llatí, es percep l’ús del pronom relatiu *qui* —però *quod* en lloc de *que*— (l. 5, 8, 12, 13) i la conjunció *che* ‘que’ catalanes (l. 13, 16), aparició que contrasta amb l’ús de *quod* (1345-46-47-49), *quia* (1351-52-54-56) o *ut* (1342-46-47), preponderant en els textos feudals de l’època; de l’article determinat, com en “*les chasteles*” (l. 16); o dels pronoms febles, per exemple en “*deceber non ti faré*” (l. 7), “*agutor la ti seré*” (l. 11), “*qui toldre-te’n buegan*” (l. 13), “*potestate no uos ende uetaré*” (l. 17) o “*potestate los en daré*” (l. 25).

Així mateix és rara entre la documentació de l'època (si no inexistent) la forma del demostratiu *esta* (l. 6), que s'alterna al jurament amb les formes conservadores *ista* i *istos* (l. 3, 21). Es constata, d'una banda, que s'hauria efectuat, com en *fede*, el canvi evolutiu de *i* breu tònica llatina a *-e* tancada *i*, de l'altra, la manifestació d'una altra forma ja plenament catalana, que encara es conserva en valencià i és ben viu en bona part del català nord-occidental.

Voldríem ressaltar l'ús de l'adverbi *con* 'com' < QUOMO ll. vg. < QUOMODO ll cl. (l. 4), ben usual en el català ja ben format dels segles XIII i XIV (DECLC, III: 846). L'excepcionalitat d'aquesta aparició prematura de *con* que presenta el testimoni contrasta amb l'anàlisi que hem efectuat de les transcripcions dels pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, que manifesta la pervivència adverbial llatina SICUT en la documentació testimonial circumscrita al comtat de Barcelona del mateix segle XI (1469, 1473 i 1478, entre molts d'altres) i QUOMODO (amb variants tals com *comodo* o *qomodo*) en el del Pallars (1497, 1498, 1499 o 1500). D'altra banda, la singularitat és més sorprenent si tenim en compte la persistència de la forma llatina SICUT en juraments tardans atorgats a Ramon Berenguer III i Ramon Berenguer IV, és a dir, a partir de la segona dècada del XII (1524, 1526 o 1527), testimonis que d'altra banda cal apuntar que estan redactats en un llatí més acurat. Constatem, finalment, que en sentit conjuntiu trobem posteriorment *com* en "E ogans *com*, primerament, per les sues oradures [...]" en el magnífic testimoni català dels *Greuges dels homes de Sant Pere de Graudescales* (segle XII), inclòs en l'antologia de Moran i Rabella (2001: 67-73), la qual cosa fa pensar que la forma *com* / *con* ja era ben reconeguda en la llengua oral a finals del XI i inicis del XII.

6.4.3.3 Morfologia verbal

Per bé que no és exclusiu del testimoni (en els sacramentals pallaresos hi trobem un bon nombre de casos amb solució romànica), l'escrivà usa el futur *seré* (l. 3) en lloc de ERO del llatí clàssic, predominant en la resta de la documentació feudal. Si bé es constata el predomini morfològic clàssic llatí dels futurs en la documentació del segle XI, no cal dir que en aquest segle l'ús oral ja era ben bé català.

En la documentació de l'Arxiu Comtal de Barcelona trobem vacil·lacions i alternances quant al seu ús que es reflecteixen en fragments del mateix text. En efecte, apareix la forma

llatina en els fragments que estan cenyits a les fórmules fixades del contracte de vassallatge, i quan el fragment es consagra a clàusules rellevants que han de produir una intel·ligibilitat inequívoca per totes les parts implicades l'escrivà recorre a la forma romànica. Exemples d'aquesta naturalesa els trobem abundantment en la documentació revisada. Il·lustrem-ho amb el *Jurament de fidelitat de Bernat Ramon de Gallifa a Ramon Berenguer I i Almodís*, ca. 1065 (1143): la clàusula inicial recorre al futur ERO “quod ab ac hora et deinceps fidelis ero vobis per directam fidem [...]”; més endavant, en “Et ego inde comonir no *me'n vedaré*; et ipse missus uel missi qui mihi *comonuerint* regardum ibi non *abebunt*”, observem que en la mateixa frase s'empra el futur romànic *vedaré* quan el vassall jura ‘no em privaré de requerir’, i torna al llatí en *comonuerint* (perfecte) i *abebunt* (imperfecte) ‘no partiran d’allí els missatgers que em requeriran ajut’. En el *Jurament feudal de fidelitat...* es constata també, d'altra banda, la dualitat d'ús del futur. En les fórmules prefixades abundantment recurrents en els textos de l'època l'escrivà recorre dos cops al futur perfect llatí (l. 22) *comendaretis*, que hauria de correspondre morfològicament amb *COMENDARITIS del ll. cl., i (l. 23) *dubitaretis* < *DUBITARITIS.

Direm, a mode de conclusió del comentari sobre la morfologia verbal, que observem una regularitat en la documentació dels sacramentals examinats en què l'ús de les formes en romanç apareixen en els fragments en què el vassall explicita verbs de jurament, la qual cosa confirmaria la tesi segons la qual els fragments més transcendents amb necessitat inequívoca de ser intel·ligibles, és a dir allò que es jura, es redactaven en romanç per a després ser verbalitzats pel lector (vassall) del jurament. És a dir, quan el vassall declara quins efectes comportarà el jurament; què farà, en definitiva. Així, per exemple, abunden les formes clàssiques llatines al costat de formes en romanç com “no *dezebré* predicto seniori” (1471), “isto castro *no-l vedaré ne-l devedaré*” (1472) o “Sicut supra scriptum est, si *o tenré* et *o atenderé* ego iam dictus Ermengauduus [...]” (1474). En el cas del *Jurament feudal de fidelitat...*, paral·lelament, predominen els verbs de jurament en romanç, exceptuant les formes clàssiques de futur anotades més amunt, “non ti *deceberé*” (l. 6), “non ti *faré*” (l. 7), “per meum consell *achaptaràs*” (l. 10), “totos omnes qui *te'n tolran* o qui *tolre-te'n* buegan, che tu mi *chomoniràs*” (l. 12-14) i “directa fede ende *ateneré* sines suo egano et potestate los en *daré*” (l. 24-26).

6.4.3.4 Lèxic

Pel que fa al lèxic, el jurament combina solucions originals ja ben bé catalanes amb mots nous en català propis de creació feudal tardana, que tanmateix advertim que no són exclusives del testimoni. Del primer tipus, és a dir, formes lèxiques ben bé catalanes fora del context feudal, trobem *adauante* ‘endavant’ (l. 3), provinent del vulgar *DE-AB-ANTE (DCVB, 4, 34), com un mot innovador en la documentació revisada, que abastament utilitzava formes llatines com DEINCEPS del llatí cl. i IN ANTEA; *ni de dia ni de nuiti* ‘mai’ (l. 19) és una locució original també entre la documentació; i finalment *mens uenia* ‘morir’ (l. 20-21) és una creació romànica del tipus *menysvenir* (BATLLE et al., 2020: 151).

De la segona categoria, el lèxic de creació feudal, observem el verb *comandar* ‘posar-se sota tutela’ o ‘confiar quelcom a algú’ (l. 5) que no redueix ND a *-nn* > *-n*, ja anteriorment operatiu en català; del mot *decebre* ‘enganyar’ (DCVB, 4: 52) (l. 7, 8), de DECIPERE ll. vg. < DECIPIO ll. cl., val la pena subratllar que *ce* ja devia haver fricatitzat en [s] el so consonàntic palatal (MOLL, 2006: 104) d’acord amb altres testimonis que fan la grafia amb *z*; *onore* > *honor* (l. 9), en el sentit de ‘possessió, finca que es té en arrendament vitalici’ (DCVB, 6: 546), mot rebut segons Coromines (DEMLC: 271) per via mig sàvia; *achaptar* < *acaptar* (l. 10), en època medieval ‘adquirir, obtenir’, provinent del vulgar *ACCAPITARE derivat del llatí CAPIO (DCVB, 1: 89); *tolre* > *toldre* ‘llevar, treure’ (l. 13), del llatí TOLLO > TOLLERE, és un mot català documentadíssim en època medieval que encara es conservaria al segle XX a Andorra i algunes valls nord-pallareses (DCBV, 10: 330); *chomontràs* ‘avisar, advertir’ (l. 14), que segurament per errada cal·ligràfica de l’escrivà deuria voler ser *chomoniràs* < *comonir*, de COMMONERE < COMMONEO (DCVB, 3: 328); *misaticho* ‘missatge’ (l. 15), del vg. *MISSATICU, que alhora és derivat del cl. MISSUS ‘enviat’, participi de MITTERE ‘enviar’ (DEMLC: 341); *atenere* ‘complir una cosa promesa o esperada’ (l. 24), sembla que provindria de ATTINGERE ‘atènyer’ amb contaminació de ATTENDERE, i al seu torn de AD + TANGERE vg. < TANGO cl. ‘tocar’ (DCVB, 2, 113-114 i DEMLC: 44); *dubitar*, amb sentit ‘deixar sense testament’ (l. 23), deixà de tenir aquest valor semàntic en època posterior per expressar generalment ‘dubtar’ (RABELLA, 1999: 10); i finalment *engano* / *egano* ‘mancar fidelitat, enganyar’ (l. 4, 25, 26) provindria del vg. *INGANNARE (DEMLC: 184).

7 Conclusions

No direm res de nou si constatem que el català, ni cap altra llengua, no sorgeix d'un dia per un altre. Al contrari, la llengua que avui parlem i escrivim és fruit d'una evolució contínua de més de dos mil anys. Per bé que és complex establir una cronologia del català, bo i admetent el caràcter arbitrari de la seva formulació i la inseguretat dels seus resultats, algunes conclusions poden ser assenyalades aquí. Per començar direm que els moments històrics que condicionen l'evolució del català són tan sols un punt de partida i d'arribada, transicions, en definitiva, que faciliten endreçar-ne més o menys esquemàticament llur cronologia.

Així, cal remuntar-nos fins a la primera colonització romana el 218 aC fins a la caiguda de l'Imperi romà d'Occident per establir el primer moment històric decisiu en la formació de la llengua. El llatí vulgar importat en aquella època estigué condicionat per factors interns (la condició social i dialectal dels colonitzadors romans) i externs (l'acció dels substrats preromans que hi entraren en contacte). El prestigi del llatí clàssic en l'escriptura en oposició amb un llatí oral que ja devia manifestar símptomes de segregació en relació amb la norma escrita, i el caràcter més o menys unitari que degué tenir el llatí oral de la Romània durant aquells set segles, són factors decisius que dificulten l'aproximació a la realitat de la llengua oral.

El segon moment determinant comprendria des de la caiguda de l'Imperi romà el 476 fins el cèlebre edicte de Tours del 813, moment en què es posa de manifest que allò que es parla i allò que s'escriu al nord de la Gàl·lia ja no era la mateixa cosa. Tot i les objeccions que aquesta constatació suposaria traslladar-les al domini del català, en plena etapa del català preliterari, tanmateix hem de suposar que les coses no devien ser massa diferents a casa nostra, tot i no disposar de testimonis concloents. Les característiques lingüístiques del període són la disgregació de la unitat lingüística romana i la progressiva influència dels superstrats germànics, potencialment més intensos al nord de la Romània, que incidiren sobre la base llatina dels territoris. Al nostre domini lingüístic, a banda de l'acció dels superstrats germànics, hi influeix la petjada àrab, sense desmerèixer la del mossàrab a l'extrem meridional.

La tercera etapa que podem establir en la formació del català és la que comprèn la lenta però progressiva aparició titubejant del català en l'escriptura (període arcaic) durant els

primers temps del feudalisme a la Catalunya Vella, segles IX-XII, fins que la llengua, a mitjan segle XIII (període literari), es confirma com a vehicle d'expressió científicoartística i es manifesta una codificació sòlida i unitària que permet el seu ús en qualsevol àmbit d'ús formal i de prestigi. Malgrat que el llatí continuava conservant el prestigi en l'escriptura durant aquest període, en efecte es constata en els textos la consciència que el llatí ja no podia proporcionar totes les expressions necessàries en el nou context social, i aquest fet esclareix la consciència de la nova realitat lingüística.

Amb caràcter general, direm que el català prové del llatí vulgar implantat als Països Catalans durant l'ocupació romana. No obstant, cal no menystenir els substrats preromans i els superstrats germànics i àrabs, que val a dir que no han tingut fins avui massa interès entre els estudiosos, com a factors d'evolució i diferenciació. Les noves línies d'investigació respecte als substrats i superstrats han de permetre definir més i millor els límits constitutius i consecutius del nostre domini, per exemple la influència mossàrab en les terres del sud que la llengua catalana ja formada esborrà.

D'altra banda, els primers balbucejos escadussers en textos llatins formalíssims els trobaríem en els sermons de Sant Pacià, a les acaballes del segle IV. Per bé que n'hàgim de fer esment, *si te placet* 'si us plau' o *subinde* 'sovint' res no ens confirmarien que la llengua oral ja era un protocatalà en estat avançat de gestació, com recentment han afirmat Tània Alaix i Jesús Alturo. Més aviat creiem que són un símptoma de l'evolució normal i lògica del llatí vulgar al català. No devia encara ser catalana la llengua de finals del segle IV. I no és descartable, com indicava Joan Bastardas, que a Còrdova *subinde* també fos conegut o, al contrari, *ad minutam* 'a menudo' ho fos a Lleida. Sense testimonis orals ni referències distintives d'altres llengües romàniques cap certesa tenim que allò que es parlava en aquella època era ja català.

Sigui com sigui, hem vist com és a partir del segle IX que molt progressivament el català penetra en l'escriptura que conservem, fins que se'n consolida l'ús en els textos a mitjan segle XIII. Fins fa poc s'havia considerat que, pel seu caràcter literari, el *Liber iudiciorum* de finals del segle XII (Alaix i Alturo defensen darrerament que la traducció seria no més tardana de 1090) i les *Homilies d'Organyà* de començament del XIII eren els primers textos en català que inauguraven el naixement de la llengua. En aquests moments, però, aquesta tesi no té prou arguments que la confirmi, donat el caràcter singular dels textos

feudals anteriors que conservem pregonament del segle XI. En efecte, el que hem tractat d'argumentar en aquest treball és que abans d'aquests dos monuments literaris de la nostra llengua existeix un grup molt notable de textos en català conservats del segle XI, contextualitzats en la dinàmica jurídicocial del feudalisme, que bé hem de considerar els primers escrits en català. Joan Anton Rabella puntualitza que el fet de no poder posar data precisa a molts d'aquests testimonis impossibilita la determinació de posar nom al text català més antic. Nosaltres afegirem que més enllà de que la impossibilitat de la datació, que no s'ha de menystenir, el que és important d'escatir és la intenció amb què estan redactats aquests textos, cadascun autònomament. Són textos llatins on s'hi escola el català o són textos catalans? Aquí és on juga un paper clau la subjectivitat. Tot dependrà, com assenyala el professor Joan Martí i Castell, dels ulls amb què es mirin els textos. Legítimament, hi haurà qui veient un sol mot català en un text llatí considerarà que allò ja és un text català, i hi haurà qui considerarà que és necessari que tot el text sigui català per considerar-lo com a tal. I entremig, com sempre, molts grisos.

Al nostre entendre, revisant principalment els testimonis arcaics dels comtats pallaresos del segle XI, on hem vist que una menor operativitat del llatí hauria facilitat l'aparició del català en l'escriptura jurídica feudal, són aquest grup de textos els primers que deixen entreveure una intenció autònoma de la llatina. Per més que els formalismes en llatí dels sacramentals en limitessin la llengua, és evident que el *Jurament de fidelitat de Ramon fill d'Estefania a Ramon IV*, del qual n'hem justificat una nova data de redacció en el seu estudi, és un text on hi viu un català ben viu entre les limitacions del baix llatí. Altres textos interessantíssims d'aquesta naturalesa i època, sense tantes limitacions llatines imposades per les fórmules dels juraments, són els ben estudiats *Greuges de Guitard Isarn, senyor de Caboet* (1080-1095), la còpia del XIII del *Jurament de pau i treva del comte Ramon de Pallars Jussà al bisbe d'Urgell* i, no tan ben estudiats o no estudiats, els *Greuges de Ramon V (IV), comte de Pallars Jussà a Artau I, comte de Pallars Sobirà* (FELIU et al., 1999: 1487), del qual caldria, creiem, fer-ne un bon estudi, per la desimboltura amb què sorgeix un català sorprenent.

D'això darrer, i per tancar el treball, voldríem recordar una bella exhortació del professor Joan Bastardas, que deia que l'examen de les fonts documentals catalanes feudals era d'una iteració exasperant. Però també una caixa de sorpreses. En efecte, en el moment

menys esperat sorgeix ple de vida el mot més il·luminador. Aquest és un sentiment altament gratificant que hem pogut percebre a voltes amb emoció durant l'elaboració d'aquest treball. Els textos, de fet, donen molta més informació de la que sembla a aquell que és curiós i sap interrogar-los. I l'abundant documentació del nostre fons és proporcional a les possibilitats de trobar més dades.

Bibliografia

- ABADAL, Ramon d'. (2007). *Els comtats de Pallars i Ribagorça: Vol III, Segona part. Catalunya carolíngia*. Facsím., Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- ALAIX, Tània, ALTURO, Jesús. (2023). *Lletres que parlen. Viatge als orígens del català*. Barcelona: La Magrana.
- ALCOVER, Antoni Maria, Moll, Francesc de Borja. (1985). *Diccionari Català-Valencià-Balear*. Palma: Editorial Moll. (=DCVB)
- BADIA I MARGARIT, Antoni Maria. (1984). *Gramàtica històrica catalana*. València: Tres i Quatre.
- BALARI I JOVANY, Josep. (1899). "Feudalismo". A: Josep Balari i Jovany, *Orígenes històrics de Catalunya*, p. 335-350. Barcelona: Establecimiento Tipográfico de Hijos de Jaime Jesús.
- BARAUT, Cebrià. (1984-85). "La data de l'acta de consagració de la Catedral Carolíngia de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, núm. 7, p. 515-529.
- BASTARDAS, Joan. (1995). *La llengua catalana mil anys enrere*. Curial: Barcelona.
- BATLLE, Mar, MARTÍ I CASTELL, Joan, MORAN, Josep, RABELLA, Joan Anton. (2016). *Gramàtica històrica de la llengua catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- BATLLE, Mar, RABELLA, Joan Anton. (2020). "Les llengües romàniques i el català", *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. 23, p. 119-181.
- CASANOVA, Emili. (1989). "Gramàtica històrica catalana: proposta d'un mètode d'estudi", *Caplletra*, núm. 6, p. 7-19.
- COROMINES, Joan. (1980-1991). *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes. (=DECLC)
- —. (2016). *Diccionari etimològic manual de la llengua catalana*. Barcelona: Fundació Pere Coromines i Ara Llibres. (=DEMLC)
- FELIU, Francesc. (2021). "Els discursos fundacionals sobre el català", *Caplletra*, núm. 71, p. 175-200.
- FELIU, Gaspar, SALRACH, Josep M. (1999). *Els pergamins de l'arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, vol. 3, p. 1103-1660. Barcelona: Fundació Noguera.
- GARRIDO, Bernat. (2022). "Un testimoni de català escrit de l'any 976: el Pacte feudal de Minimilla de Pladecorts i el comte Oliba Cabreta de Cerdanya". A: Josep Massot

i Muntaner (coord.), *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes LXXVI. Miscel·lània Lúdia Pons / I*, p. 9-35. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

- GASCÓN, Carles, VERGÉS, Oliver. (1997). “L'acta de consagració de la catedral d'Urgell. Un fals del temps del bisbe Ermengol redactat entre 1016 i 1024”, *Afers*, núm. 86, p. 191-220.
- GIMENO BETÍ, Lluís. (2005). *Aproximació lingüística als inicis de la llengua catalana (segles VIII al XIII)*. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I.
- MARTÍ CASTELLÀ, Sadurní. (2013). “Tipologies i mètodes d'edició”. A: Víctor Martínez-Gil (ccord.), *Models i criteris de l'edició de textos*, p. 17-53. Barcelona: Editorial UOC.
- MARTÍ I CASTELL, Joan. (1999a). *El llatí vulgar i la formació de les llengües romàniques*. Mòdul de Gramàtica històrica catalana I. Barcelona: UOC.
- — (1999b). *El català preliterari i arcaic*. Mòdul de Gramàtica històrica catalana I. Barcelona: UOC.
- MARTÍ I CASTELL, Joan; MORAN, Joan. (1986). *Documents d'història de llengua catalana. Dels orígens a Fabra*. Barcelona: Empúries.
- MARTÍNEZ-GIL, Víctor. (2013). “Producció i transmissió dels textos”. A: Víctor Martínez-Gil (coord.), *Models i criteris de l'edició de textos*, p. 17-53. Barcelona: Editorial UOC.
- MOLL, Francesc de Borja. (2006). *Gramàtica històrica catalana*. Edició corregida i ampliada per Joaquim Martí Mestre. València: PUV.
- MORAN, Josep. (1993-1993). “Jurament de pau i treva del comte Pere Ramon de Pallars Jussà al bisbe d'Urgell”, *Llengua & Literatura*, núm. 5, p. 147-169.
- — (2004). “Els primers documents en llengua catalana”. A: Josep Moran i Ocerinategui, *Estudis d'història de la llengua catalana*, p. 31-48. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- — (2006). “Estudi introductori. El procés de creació del català antic”. A: Rasico, P.D., *El català antic*, p. 7-48. Girona: CCG Edicions.
- MORAN, Josep, RABELLA, Joan Anton. (2001). *Primers textos de la llengua catalana*. Barcelona: Enciclopèdia catalana.
- NADAL, Josep Maria, PRATS, Modest. (1982). *Història de la llengua catalana. Dels orígens fins al segle XV*. Barcelona: Edicions 62.
- RABELLA, Joan Anton. (1997). “Greuges de Guitard Isarn, senyor de Caboet (1080-1095)”. A: Josep Massot i Muntaner (coord.), *Estudis de Llengua i Literatura*

Catalanes XXXV. Homenatge a Arthur Terry, p. 9-49. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

- — (1999). “La relació entre el llatí i el català a la documentació arcaica”, *Llengua & Literatura*, núm. 10, p. 7-19.
- RASICO, Philip.D. (2006). *El català antic*. Girona: CCG Edicions.
- RUSSELL-GEBBET, Paul. (1965). *Mediaeval Catalan Linguistic Texts*. Oxford: The Dolphin Book.
- SALRACH, Josep M. (2020). “Els Greuges de Guitard Isarn. Traducció, datació i lectura”, *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. 31, p. 503-517.
- SOLDEVILA, Ferran. (1962). *Història de Catalunya*, vol. I. Barcelona: Alpha.
- VÄÄNÄNEN, Veikko. (1988). *Introducción al latín vulgar*. 3ª edició revisada i corregida. Madrid: Gredos.
- VALLS-TABERNER, Ferran. (1918). *Els orígens dels comtats de Pallars i Ribagorça. Part I. La primera família comtal pallaresa*. Barcelona: Impremta de la Casa de la Caritat.

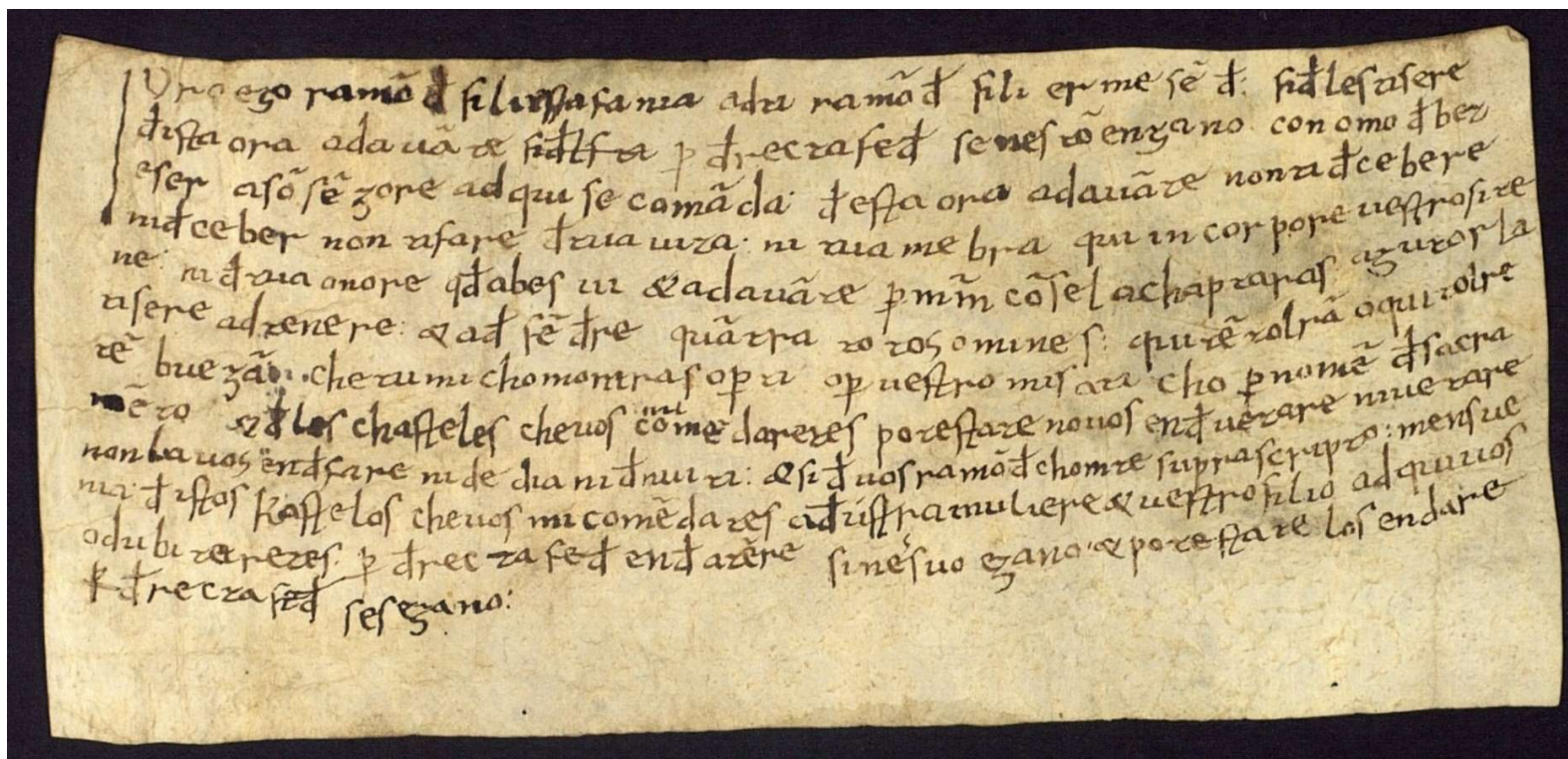
Annex I

Reproducció del recto del pergami del *Jurament de fidelitat de Ramon, fill d'Estefania, a Ramon IV, comte de Pallars Jussà*.

Autògraf original.

Font: ACA, Cancelleria, pergs. Ramon Berenguer I, carp. 22, núm. 179r.

Reproduït amb permís amb finalitats d'investigació sense finalitats lucratives.

5 cm

ACA_C_PERG_RBERENGUER_I_SF_179r

Reproducció del verso del pergamí del Jurament de fidelitat de Ramon, fill d'Estefania, a Ramon IV, comte de Pallars Jussà.

Original.

Font: ACA, Cancelleria, perg. Ramon Berenguer I, carp. 22, núm. 179v.

Reproduït amb permís amb finalitats d'investigació sense finalitats lucratives.

